

A Comparative Analysis of Comprehensive Quranic Science Sources Transformation during the First to the Contemporary Centuries

DOI: 10.30497/quran.2020.14068.2742

Najmeh Najm*

Received: 27/12/2019

Mehdi Mehrizi **

Accepted: 22/08/2020

Mohammad ali Mahdavi rad***

Seyed Mohammad ali Ayazi****

Abstract

The present assessment is the product of a comparative analysis to rank 46 influential qur'anic science sources published during the first to the contemporary centuries with a stress on determining the effectiveness coefficient of each factor in comprehensive qur'anic science writing and edition. The method of the present research is qualitative and is the method of coding and categorization in the research process, and the causal and comparative narrative technique is used to analyze the information. After reviewing the sources and authors, the existing conditions and contexts for change, finally about 75 concepts were extracted and 18 categories were selected as indicators of measurement, among which, the categories affecting the evolution of comprehensive sources of Quranic sciences belong to: Function (score: 84), the impact of author's character and individual dignity on writhing (score: 79), and the book content (score: 73) ranked as the first three effective categories influencing comprehensive qur'anic science sources transformation. The most central category is the index of "identity and originality of the text of the books" of the comprehensive Quranic sciences. This research through a regular process and analytical induction; Has done a conceptual and indexing system on "the rank of the impact of comprehensive and important sources of Quranic sciences" and "factors affecting the evolution of comprehensive sources of Quranic sciences" for specialized audiences in the field of Quranic sciences. The achievement of understanding this matter can be the completion of the title of university courses in the field of Quranic sciences to examine the most effective comprehensive sources of Quranic sciences and the factors affecting its evolution. These results also help to understand the flow of science (Quranic sciences) and complement the knowledge and quantitative and qualitative knowledge about the history of Quranic sources.

Keywords: *Quranic sciences, sources of Quranic sciences, historical analysis of sources, evolution of writings.*

---

* PhD student of Quran and Hadith Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. N.najm313@yahoo.com

** Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Toosi217@gmail.com

*** Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Farabi Campus, University of Tehran, Tehran, Iran. Mahdavidrad@ut.ac.ir

**** Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Ayazi1333@gmail.com

تحلیل مقایسه‌ای سیر تطور منابع جامع علوم قرآن

از قرن اول تا دوران معاصر

DOI: 10.30497/quran.2020.14068.2742

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱

مقاله برای اصلاح به مدت ۲۱ روز نزد نویسندگان بوده است.

نجمه نجم*

مهدی مهریزی**

محمدعلی مهدوی راد***

سیدمحمدعلی ایازی****

چکیده

بررسی حاضر، حاصل تحلیل مقایسه‌ای برای رتبه‌بندی ۴۶ منبع تأثیرگذار علوم قرآن از قرن اول تا معاصر بوده که به ضریب تأثیر عوامل تأثیرگذار در سیر تطورات نگارش‌های جامع علوم قرآن هم پرداخته است. روش پژوهش حاضر، کیفی بوده و از روش کدگذاری و مقوله‌بندی در فرایند تحقیق، و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از تکنیک روایت علی و مقایسه‌ای استفاده شده است. با بررسی منابع و مولفان، شرایط و بسترهای موجود برای تغییرات، در نهایت حدود ۷۵ مفهوم استخراج و ۱۸ مقوله به‌عنوان شاخص سنجش‌گزینش شد که در این میان، مقوله‌های تأثیرگذار بر تطورات منابع جامع علوم قرآن متعلق است به: مقوله کارکرد (۸۴ امتیاز)، تأثیر شخصیت و شأن فردی نویسنده بر نگارش (۷۹ امتیاز) و محتوای کتاب (۷۳ امتیاز). محوری‌ترین مقوله، شاخص «هویت و اصالت متن کتب» جامع علوم قرآن است. این تحقیق از طریق یک روند منظم و استقرای تحلیلی؛ نظام مفهومی و شاخص‌سازی را در مورد «رتبه تأثیرگذاری منابع جامع و مهم علوم قرآن» و «عوامل موثر بر سیر تطور منابع جامع علوم قرآن» برای مخاطبان تخصصی رشته علوم قرآن انجام داده است. رهاورد فهم این مطلب می‌تواند، تکمیل سرفصل دروس دانشگاهی رشته علوم قرآن برای بررسی تأثیرگذارترین منابع جامع علوم قرآن و عوامل موثر بر سیر تطورات آن باشد. همچنین این نتایج، کمک‌کننده به فهم جریان علم (علوم قرآن) کرده و دانش و بینش کمی و کیفی مخاطبان را نسبت به تاریخ منابع علوم قرآن تکمیل می‌کند.

واژگان کلیدی

علوم قرآن، منابع علوم قرآن، تحلیل تاریخی منابع، تطور نگارش‌ها.

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
N.najm313@yahoo.com

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
Toosi217@gmail.com

*** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، پردیس فارابی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
Mahdavidrad@ut.ac.ir

**** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Ayazi1333@gmail.com

طرح مسئله

قرآن کریم و منابع نگارش یافته در مورد آن، به عنوان یکی از مهمترین منابع اصیل دین همواره در طول تاریخ اسلام مطرح بوده است. صاحب نظران اسلامی در معنای عام و نگارندگان علوم قرآن همواره در صدد حفظ رویکرد علمی و دینی نسبت به منابع قرآنی و علوم قرآن بوده اند. با این وجود در بررسی سیر تاریخی منابع جامع علوم قرآن در دوره های مختلف، شاهد تغییرات ساختاری، کارکردی و حتی محتوایی هستیم. در نگاه اول، تغییر و تحولات عمدتاً ناشی از عوامل و عناصر تحول زای شخصی در اندیشه، تخصص و مذهب نویسنده و شرایط پیرامونی او از ابعاد مختلف بوده که در بسیاری از موارد، تحت اقتضات زمانی و مکانی متفاوت رخ داده است. درک و بررسی این تغییر و تحولات و به عبارتی تطور در سیر نگارش های منابع جامع علوم قرآن، نیازمند مطالعاتی روش مند با پشتوانه های نظری و مبتنی بر اتخاذ رویکردی علمی و منسجم است.

ارائه گزارش از منابع علوم قرآن، بر محور زمان و با معرفی نام کتب و منابع تخصصی علوم قرآن در کتب مختلف شیعه و اهل سنت موجود است. بدین ترتیب شناخت و آگاهی از سیر نگارش های علوم قرآن به صورت گزارشی در قالب «تاریخ نقلی» در اختیار جامعه علمی قرار گرفته است. البته کسب این شناخت هرچند مهم و مبنایی؛ اما ناکافی به نظر می رسد. ضمن آنکه گزارش های موجود با اشاره به پراهمیت و کم اهمیت دانستن منابع یا مؤثر بودن و کم تأثیر بودن منابع، بدون تعریف ملاک و چارچوب مفهومی اولیه و همچنین بدون شاخص سازی انجام شده است.

برای روندشناسی و جریان شناسی علمی منابع علوم قرآن، نگارش منظمی که سیر تطور منابع جامع علوم قرآن را با تحلیل تاریخی برای دانش پژوهان این رشته به تصویر بکشد، موجود نیست. علاوه بر آنکه دانستن عوامل مؤثر بر تطور و فراز و نشیب های منابع مهم علوم قرآن، کمک شایانی به درک درست مخاطبان تخصصی این رشته برای «تاریخ منابع علوم قرآن» خواهد کرد. از سوی دیگر، این نیازمندی به «تحلیل مقایسه ای سیر تطور منابع جامع علوم قرآن» لازم است با عنایت به عوامل مؤثر در تطور آن، به صورت یک سیر منظم و روشمند مطرح شود تا بتوان ادعاها و اظهارنظرهای انتزاعی موجود (و بعضاً درست) را با ملاک و ضابطه علمی، ثبت و ضبط کرده و به مخاطبان ارائه داد.

در نتیجه، جهت پردازش اطلاعات و فهم عوامل و دلایل فراز و فرودهای این آثار، گزارش های کمی و کیفی لازم است. حلقه مفقوده شناخت در این موضوع، شناختی است که

همراه با بازکاوی تاریخی نگارش‌های علوم قرآن و تجزیه و تحلیل آن‌ها به دست می‌آید تا سهم عوامل درونی و بیرونی را در فراز و نشیب‌های نگارش علوم قرآن مشخص سازد که تاکنون بدان پرداخته نشده‌است. حصول این شناخت، به‌گونه‌ای مکمل کارهای انجام‌شده خواهد بود و این مقاله در پی تحقق این مهم است.

این پژوهش در صدد است با روش تحلیل مقایسه‌ای به بررسی سیر تطورات منابع مهم علوم قرآن بر اساس روزگار مؤلف، تاریخ نگارش متن، زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی آن، استادان مؤلف و ریشه‌های اندیشه یا مکتب فکری نویسنده و مواردی از این دست، مواد تحلیل را فراهم آورد. بدین طریق منابع جامع علوم قرآن و تطورات مهم آن در چارچوب تاریخ، فرد و زمینه‌های مؤثر او، جامعه و فرهنگ و سیاست زمانه او، بیان شده و نهایتاً در ساختاری تکامل‌نگر با زمینه‌های زمانی و مکانی و محیطی تحلیل شود. در مسئله این تحقیق، واکاوی از عوامل مؤثر در تطور نگارش‌های جامع علوم قرآن در درون نویسندگان و عوامل مؤثر تطور در عناصر و شرایط بیرونی دوره هر نویسنده و همچنین هویت و اصالت متن کتاب و عوامل جانبی دیگر، ضروری است. همه این اقدامات برای پاسخ به این سوال طراحی شده‌است که: تطور مهم‌ترین نگارش‌های جامع علوم قرآن، متأثر از چه عوامل بنیادینی بوده و تفاوت رتبه منابع و شاخص تطور آن به چه صورت قابل تحلیل است؟

۱. چهارچوب نظری تحقیق

در بررسی‌های کیفی، چهارچوب مفهومی، مجموعه مفاهیم به‌هم مرتبطی را شامل می‌شود که بر مفاهیم و موضوع‌های عمده مورد مطالعه تمرکز دارد و آنها را در قالب یک نظام منسجم و مرتبط معنایی به‌هم‌دیگر پیوند می‌دهد (ابوالمعالی، ۱۳۹۱، صص ۹۹-۱۰۱ و ۵۴۰-۵۷۰). در تحقیق حاضر از رویکرد تفسیرگرایی اجتماعی برای تدوین چهارچوب مفهومی استفاده شده و با توجه به چرخه تحلیل موضوعی (محمدپور، ۱۳۹۲، ج ۱، صص ۹۳-۹۷، ج ۲، صص ۶۶ و ۶۲؛ محسنی، ۱۳۹۵، ص ۱۳۳) به شناسایی و سامان عوامل مؤثر درونی و انسانی نویسندگان و همچنین شرایط پیرامونی و عوامل بیرونی مختلف بسترساز در تطورات سیر نگارش‌های جامع علوم قرآن اقدام می‌شود.

اتخاذ رویکرد تفسیری و تحلیل تاریخی (محمدپور، ۱۳۹۲، ج ۲، صص ۵۰-۵۱) در پی آن است که بدون پیش‌داوری با نگاه از درون و برون، به موضوع تغییرات سیر نگارش‌های کتب جامع علوم قرآن و با محوریت کتاب تأثیرگذار و جریان‌ساز بپردازد. در این میان از طرفی پارادایم تفسیرگرایی که رویکرد نگاه از درون را دنبال می‌کند، مناسب این تحقیق است.

این پارادایم بر خلاقیت انسان و توانایی معنا ساز او تاکید داشته و او را فعال و بازاندیش در زندگی و اندیشه و نگارش و غیره می‌داند. به عبارتی بر اساس این پارادایم، نویسندگان علوم قرآن با توجه به خلاقیت، توانمندی معنا سازی و بازاندیشی، در فرآیند تعاملات و تحولات اجتماعی در زندگی با دیگران (اساتید، شاگردان، مخاطبان، حکومت و غیره)، معانی بین ذهنی را شکل داده و به طور مستمر اندیشه علمی خود را با عنایت به مبانی، مفاهیم و معانی اصیل اسلامی تفسیر و بازاندیشی می‌کنند. از طرف دیگر رویکرد نگاه از بیرون ضرورت دارد که عوامل مؤثر تطور در شرایط پیرامونی نویسندگان علوم قرآن را بررسی کند.

۲. پیشینه تحقیق

«سیر نگارش‌های علوم قرآنی» محمدعلی مهدوی‌راد مهم‌ترین منبع شیعی معاصر بوده که در چاپ‌های مختلف از جمله سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات هستی‌نما چاپ شده است. این کتاب از حیث گزارشی و در قالب تاریخ نقلی، مبنایی بوده؛ اما مسئله تحقیق حاضر، معرفت عوامل و دلایل فراز و فرودهای این نگارش‌ها و ارائه گزارشی کیفی و تحلیلی است. همچنین مقاله «علوم قرآنی» تألیف مشترک محقق مذکور و حامد معرفت که باب‌بندی همان کتاب سیر نگارش‌های علوم قرآنی با افزوده‌هایی بوده و در جلد اول دانشنامه علوم قرآن پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده است.

کتاب «درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی» محمدتقی دیاری بیدگلی به طور کلی نگاهی تاریخی و پیشینه‌ای به علوم قرآن و موضوعات آن دارد و در صدد بیان تطورات و کشف عوامل مؤثر بر آن نیست. این کتاب در سال ۱۳۸۷ توسط دانشگاه قم به چاپ رسیده است. کتاب «متدولوژی علوم قرآنی» اثر ابراهیم فتح‌اللهی که در سال ۱۳۸۸ توسط دانشگاه امام صادق (علیه السلام) چاپ شده با رویکردی معرفت‌شناسانه، علوم قرآنی و چستی آن؛ سیر تاریخی، رده‌بندی و روش‌شناسی هر یک از علوم را بررسی کرده و ملاک‌های رده‌بندی علوم قرآنی را از دیدگاه دانشمندان اسلامی توضیح داده است.

مرتبط‌ترین کتاب با این تحقیق، «فرهنگ‌نامه علوم قرآن (علوم و تألیفات)» که حاصل رساله دکتری ابراهیم اقبال با عنوان «سیر تطور علوم قرآن» بوده که توسط موسسه چاپ و نشر بین‌الملل در سال ۱۳۸۵ چاپ شده است. این نگاشته به تعریف، تقسیم، پیدایش، سیر، پیشرفت و فهرست تألیفات علوم قرآن پرداخته که فهرست تألیفات را بر محور تعدادی موضوعات علوم قرآن با توجه به سیر تاریخی آن ارائه می‌دهد. سیر تطور در این کتاب به صورت گزارشی تألیفات و تغییرات کمی منعکس شده و از هدف این تحقیق فاصله دارد.

آثار موجود، به‌گونه‌ای است که به‌شکل سخت‌افزاری، اطلاعات لازم در این زمینه را در اختیار جامعه علمی قرار داده است. اما این تحقیق، به دنبال شناخت همراه با بازکاوی پدیده‌های تاریخی و تجزیه و تحلیل آنها در جهت جستجوی عوامل تغییر و تطور در سیر نگارش منابع، پی‌جویی آثار و پیامدهای یک یا چند اثر بر یکدیگر و یا آشکار ساختن اصول و قوانین حاکم بر روند پیدایش و تغییرات نگارش‌های علوم قرآن است که به‌گونه‌ای بخش نرم‌افزاری این شناخت است که طبق جستجوی انجام‌شده تاکنون بدان پرداخته نشده است. مزایای این نگارش، تلاش برای تحلیل تاریخی مقایسه‌ای و برای سامان هدفمند و روشمند اذهان مخاطبان علوم قرآن در مواجهه با منابع تخصصی جامع علوم قرآن است. همچنین توجه به جریان‌شناسی فراز و نشیب‌های نگارش‌های علوم قرآن و عوامل مؤثر آن در گذر تاریخ، نگاه کاربردی در جهت بهره‌برداری از جریان‌شناسی داده‌های این تحقیق در مباحث تاریخ منابع علوم قرآن، موردنظر خواهد بود.

۳. روش تحقیق

این تحقیق ابتدا با روش اسنادی به جمع‌آوری داده از منابع و نویسندگان می‌پردازد. پس از رصد عوامل تغییر و تطور در هر منبع در قالب کدگذاری باز مفاهیم جزئی و متعدد، مقوله‌بندی عوامل انجام می‌شود. سپس، بدون ارائه تبیین علی از بیرون نسبت به این تغییرات و فقط با محوریت عوامل درونی، مسئله تغییر و تحول در منابع جریان‌ساز و جامع علوم قرآن بررسی خواهد شد. در ادامه با نگاه بیرونی، شرایط، بسترها، تعاملات و مناسبات مؤثر در تغییرات ساختاری، کارکردی و محتوایی منابع جریان‌ساز در برهه زمانی تعیین‌شده مورد بررسی قرار می‌گیرد. یعنی از طریق کدگذاری باز با هدف الگویابی اولیه در داده‌ها، مفهوم‌سازی انجام می‌شود. سپس با تم‌سازی موضوعی و کدگذاری محوری، مقوله‌های اصلی مشخص شده و شاخص‌های تأثیرگذار در سیر تطورات به دست می‌آید.

در کدگذاری گزینشی با استفاده از مقایسه انجام‌شده بین شاخص‌ها، ضمن رتبه‌بندی منابع، مهم‌ترین و اصلی‌ترین مقوله و شاخص ارائه می‌گردد. تحلیل داده و رتبه‌بندی منابع و شاخص‌ها، با استفاده از تکنیک قیاس و روایت علی انجام می‌شود (ابوالمعالی، ۱۳۹۱، صص ۴۰۰-۴۱۲).

۴. بررسی مفاهیم

منظور از «منابع جامع علوم قرآن» کتب جامع‌نگاری در زمینه علوم قرآن است که مجموعه‌ای از مباحث سندی قرآن مثل تاریخ قرآن، رسم‌الخط، قرائت، تحریف‌ناپذیری و اعجاز و همچنین مباحث محتوایی قرآن مثل مکی و مدنی، سبب نزول، نسخ، محکم و متشابه را به‌طور تجمیعی یا گزینش چند موضوع علوم قرآن در بردارد. به‌عبارتی در تنظیم و تدوین کتاب، نگاه جمعی به مسائل علوم قرآن و ارائه نظام‌مند آموزه‌ها و گزاره‌های آن موردنظر بوده‌است. درحالی‌که منابع تک‌نگاری بر یک بحث و موضوع خاص متمرکزند و بررسی تک‌نگاری‌ها مدنظر این تحقیق نخواهد بود؛ مگر آنکه تأثیرگذاری خاصی داشته‌باشد.

با کمک منابع علمی و صاحب‌نظران، پس از طبقه‌بندی کتب اصلی و فرعی جامع هر دوره، با ملاک قراردادن قدمت، جامعیت، جایگاه نویسنده و شرح‌نویسی‌ها و تلخیص‌های حول کتاب و همچنین تأثیرگذاری کتاب و نویسنده آن در دوره خود و در دوره‌های دیگر، تعدادی از کتابها به‌عنوان کتب اصلی و جامع‌نگاری تأثیرگذار در هر دوره، انتخاب‌شده و محور بررسی قرار گرفت. در نهایت با استفاده از کدگذاری و مقولات به‌دست‌آمده، صحت یا عدم صحت انتخاب اولیه روشن شده و نتایج نهایی منابع جریان‌ساز در جداول به‌ترتیب اولویت ارائه می‌شود.

«عوامل مؤثر» در این تحقیق نیز متغیری را گویند که برای تأثیرگذاردن در جهت تغییر و تحول منابع جامع عمل می‌کند. عوامل فراز و فرودهای سیر نگارش‌های علوم قرآن هر کدام به‌نوعی و با ضریبی می‌توانند در سیر تطور نگارش‌ها مؤثر باشند. در پیش‌بینی اولیه، میزان و نوع تأثیرگذاری عوامل در قیاس با یکدیگر متفاوت خواهد بود. به‌عبارتی میزان تأثیرگذاری برخی از عوامل به‌حدی است که قابلیت جریان‌سازی و ایجاد تغییرات نظری علمی در یک دوره را داراست که از آن تعبیر به «عوامل مؤثر» و جریان‌ساز خواهد شد (در این تحقیق، با ضریب‌تأثیر بالا و متوسط). ولی برخی عوامل با وجود تأثیر بر تغییر نگارش‌ها، دارای قدرت جریان‌سازی نبوده‌اند تا آنجا که بر اساس مسئله این تحقیق می‌توان آنها را با وجود تأثیرات حداقلی و ضریب‌تأثیر آن، «کم‌تأثیر» و در برخی موارد «غیرمؤثر» نامید.

۵. گزینش منابع تأثیرگذار و جریان‌ساز جامع علوم قرآن

دامنه بررسی این تحقیق، معطوف به مهم‌ترین کتب جامع علوم قرآن شیعه و سنی از قرن اول تا معاصر بوده که منابع جریان‌ساز با کمک صاحب‌نظران گزینش‌شده و محور بررسی در سیر نگارش‌ها قرار گرفته‌است. البته این انتخاب، اولیه بوده؛ چراکه پس از کدگذاری و شناخت

عوامل تطور، شاخص‌های ۱۸ گانه‌ای تعریف شده و بر اساس آن، نمودار رتبه تأثیرگذاری کتب ترسیم می‌شود.

همچنین جهت بررسی دقیق‌تر و با هدف درست‌آزمایی فرض اولیه در مورد کتب جریان‌ساز و همچنین ارتقا کنترل و پایایی نتایج تحقیق، کتب هم‌تراز با منابع اصلی گزینش شده (اعم از منابع جامع یا تکنگاری یا حتی منبع تفسیری تأثیرگذار) که می‌توانست در تحلیل تاریخی و تحلیل عوامل درونی و بیرونی نویسنده هر کتاب تأثیرگذار باشد، با نام «منابع معین» مورد عنایت قرار گرفته‌است. علاوه بر آن اگر نویسنده‌ی کتب جریان‌ساز، دارای تکنگاری یا نگارش‌های دیگری مرتبط با بحث علوم قرآن بوده که قابلیت کمک به شناخت عوامل تطور و تحلیل آن را داراست، کتب دیگر او نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. بدین ترتیب فهرست کتاب‌های اصلی تأثیرگذار و جریان‌ساز جامع علوم قرآن به‌همراه منابع معین، بدین صورت مشخص شد:

قرن ۱ و ۲:

موجود نیست.

قرن ۳:

منبع جریان‌ساز: فضائل القرآن ابو عبید قاسم بن سلام (۲۲۴)
منابع معین: فهم القرآن و حقیقه معناه محاسبی (۲۴۳)، نظرات علوم قرآنی در آثار جاحظ (۲۵۵)، تاویل مشکل القرآن ابن قتیبه (۲۷۶). برای تحلیل درست منابع این قرن، توجه به تألیفات دیگر ابو عبید قاسم بن سلام مانند: غریب القرآن، معانی القرآن، ناسخ و منسوخ، قرائات لازم است.

قرن ۴:

تکنگاری‌های زیاد، اما کتاب جامع جریان‌ساز نداریم. کتاب عجائب علوم القرآن ابن انباری (۳۲۸) نیز کتابی جامع با ضریب تأثیرگذاری کم است. برای تحلیل درست منابع قرن چهار، توجه به کتاب‌های زیر لازم است: جامع البیان طبری (۳۱۰)، السبعه فی القرآن ابن مجاهد (۳۲۴)، نعمانی و روایت معروف امام علی (۳۶۰)، المتشابهات ترشیزی (قرن ۴).

قرن ۵:

تکنگاری‌های زیاد، اما کتاب جامع جریان‌ساز نداریم. برای تحلیل درست منابع علوم قرآن قرن ۵، توجه به کتاب‌های زیر لازم است: آثار سیدمرتضی (۴۳۶)، آثار مکی بن ابیطالب قیسی (۴۳۷) ۶۷ اثر، آثار دانی قرطبی (۴۴۴) ۲۹ اثر، التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی (۴۶۰)،

آثار واحدی نیشابوری (۶۶۸)، کتب مرتبط با اعجاز عبدالقاهر جرجانی (۴۷۱)، آثار راغب اصفهانی (۵۰۲)، جواهرالقرآن ابو حامد غزالی (۵۰۵).

قرن ۶:

منبع جریان ساز: فنون الافنان ابن جوزی (۵۹۷)
منابع مُعین: تفسیر محررالوجیز ابن عطیه (۵۴۱)، مجمع البیان طبرسی (۵۴۸)، آثار قطب الدین راوندی (۵۷۳)، آثار شاطبی (۵۹۰)، آثار فخر رازی (۶۰۶). برای تحلیل درست منابع این قرن، توجه به تکنگاری های ابن جوزی لازم است.

قرن ۷:

منبع جریان ساز: سعد السعود ابن طاووس (۶۶۴) و المرشدالوجیز ابوشامه مقدسی (۶۶۵) و دیگر تکنگاری های او.
منابع مُعین: آثار سخاوی (۶۴۳)، آثار زملکانی (۶۵۱) و الجامع لاحکام القرآن قرطبی (۶۷۱).

قرن ۸:

منبع جریان ساز: البرهان فی علوم القرآن زرکشی (۷۹۴)
منابع مُعین: اکسیر فی علم التفسیر طوفی (۷۱۶)، آثار ابن تیمیه (۷۲۸) و الموافقات شاطبی (۷۹۰).

قرن ۹:

منبع جریان ساز: بصائر فیروزآبادی (۸۱۷) و التیسیر کافجی (۸۷۹).
منابع مُعین: مواقع العلوم بلقینی (۸۲۴) و فضائل القرآن عسقلانی (۸۵۲). برای تحلیل درست منابع این قرن، توجه به مقدمه خوب مطرودی در تحلیل فضای آن دوره لازم است.

قرن ۱۰:

منبع جریان ساز: الاتقان فی علوم القرآن سیوطی (۹۱۱) و توجه به ۱۰ کتاب دیگر او

قرن ۱۱:

تحول خاصی و اثر مهم وجود ندارد. برای امکان تحلیل قرن ۱۱، مقدمه تفسیر فیض کاشانی (۱۰۹۱) و مقدمه تفسیر البرهان بحرانی (۱۱۰۷) بررسی می شود.

قرن ۱۲:

منبع جریان‌ساز: *الزیاده و الاحسان فی علوم القرآن* ابن عقيله مکی (۱۱۵۰)
منابع مُعین: نقل روایت کامل نعمانی در *بحار الانوار* علامه مجلسی.

قرن ۱۳:

اثر مهم وجود ندارد. چرایی آن و تحلیل فضا محل دقت است.

قرن ۱۴ و معاصر:

منبع جریان‌ساز: *مناهل العرفان فی علوم القرآن* زرقانی (۱۳۶۷) و *التمهید فی علوم القرآن* آیه‌الله معرفت (۱۴۲۸).
منابع مُعین: مقدمه *تفسیر آلاء الرحمن* بلاغی (۱۳۵۲)، *علوم قرآن صبحی* صالح (۱۴۰۷)، *البيان فی تفسیر القرآن* آیه‌الله خویی (۱۴۱۳) و *علوم قرآن* زرور (معاصر).
با عنایت به روشن شدن مفاهیم و مقدمات ضروری، در مجموع ۴۶ منبع برای تحلیل تطور منابع علوم قرآن در طی این قرون، بدین شرح انتخاب و کدگذاری شد: ۱۱ منبع جامع و جریان‌ساز (قرن‌های ۳، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴ و معاصر)؛ ۱ منبع جامع و غیرجریان‌ساز (یعنی با تأثیرگذاری کم که به حدّ جریان‌سازی نرسیده است)؛ ۲ منبع غیرجامع و تأثیرگذار؛ ۱۰ منبع جامع به‌عنوان منابع معین؛ ۲۲ منبع غیرجامع به‌عنوان منابع معین.

۶. عوامل تأثیرگذار بر تطورات موجود در کتب جامع علوم قرآن

برای دستیابی به عوامل مؤثر در تطورات نگارش‌های جامع علوم قرآن، همه منابع و نویسندگان مذکور در قسمت قبل، کدگذاری شدند که توضیح آن ارائه می‌شود:

۶-۱. مفهوم‌سازی و مقوله‌بندی

اولین مرحله در تحلیل داده‌های حاصل‌شده، کدگذاری باز است. پس از تنظیم اولیه کتب، تغییرات معنادار کتب جامع اصلی و جریان‌ساز علوم قرآن در دوره‌های مختلف و رصد کلیه عوامل احتمالی تأثیرگذار بر این تغییرات موضوعیت یافت. با کنکاش اولیه عوامل مؤثر در تطورات که همان متغیرهای مستقل این تحقیق است، شناسایی شده و بر اساس داده‌های کیفی حاصل از آن، کدها و مفاهیم اولیه مشخص شد. سپس با توسعه منابع و تکرار کدها در دوره‌ها و قرون مختلف و قرائن موجود در کتب معین، بر غنا و کیفیت و کمیت مفاهیم قبلی افزوده شد تا در نهایت ۷۵ مفهوم به دست آمد. در مرحله بعد مفاهیم بر حسب انتساب و تعلق

منطقی هر یک، به مقولات مشخصی مرتبط شده و نهایتاً ۱۱ مقوله را پدید آورد. بدین ترتیب در کدگذاری باز؛ استخراج ۷۵ مفهوم و ۱۱ مقوله انجام شده است:

جدول شماره ۱: مفاهیم و مقولات استخراج شده از داده‌های کیفی

مقولات	مفاهیم		
۱. شخص و شخصیت فردی نویسنده	مبادی و تفکرات ذهنی و علمی نویسنده	علاقه و سلیقه نویسنده	سطح دانش و معرفت نویسنده
	اندیشه نویسنده (پختگی تفکرات و علم، منجر به اندیشمند شدن می‌شود)	دغدغه علمی و نیاز روزگار نویسنده	منابع و داده‌های در اختیار او
	یک‌بعدی یا چندبعدی بودن تخصص و معرفت نویسنده	زمینه و تخصص نویسنده	مبانی و پیش‌فرض‌های ذهنی و علمی نویسنده
	میزان توان و استعداد نویسنده	مقلد بودن یا ایده‌پردازی و خلاقیت نویسنده	مذهب نویسنده
۲. جایگاه و شخصیت علمی نویسنده و کتاب او	شهرت نویسنده یا کتاب او و در نتیجه دفعات و میزان استفاده از کتاب او	مقبولیت نویسنده یا کتاب او یا مقبولیت هر دو	محل رجوع بودن نویسنده در مباحث علمی و رفرنس بودن کتاب او
		تأثیرگذاری نویسنده و کتاب او بر نویسندگان و کتب هم‌دوره یا دوره‌های بعد	توسعه نسخه‌های خطی از کتاب او (اصل کتاب، تلیخیص، شرح، نقد کتاب)
۳. جایگاه و شخصیت اخلاقی نویسنده	شخصیت پخته و مدبر (بدون تحت تأثیر قرار گرفتن در شرایط مختلف مثبت یا منفی)	روحیه منزوی یا پویایی و حشر و نشر علمی	تعصب یا عدم تعصب نویسنده در طرح نظر علمی خود و همچنین مواجهه با نظرات دیگران
	شجاعت یا ترس (حریت یا وابستگی فکری، اقتصادی و غیره به افراد یا حکومت)	روحیه احتیاط و تقیه نویسنده	خوش‌خلقی و ارتباط عمومی و تعاملات خوب نویسنده یا بدخلقی و عدم ارتباط خوب با مخاطب

<p>۴. همبستگیان نویسنده و تأثیر گذاران و تأثیر پذیران بر نگارش</p>	<p>مصادر و منابعی که در نگارش مورد استفاده بوده یا درصد استفاده از این نگارش به‌عنوان منبع اصلی در نگارش‌های پس از خود</p>	<p>شاگردان او و میزان تأثیرگذاری بر آنان و حتی گاهی تأثیرپذیری از آنان</p>	<p>اساتید او و میزان تأثیرپذیری از آنان و حتی گاهی تأثیرگذاری بر آنان</p>
<p>۵. هویت و اصالت متن (ساختار، محتوا و کارکرد کتاب)</p>	<p>محتوای متن</p>	<p>کارکرد متن</p>	<p>ساختار متن</p>
	<p>مخاطبان و جامعه هدف متن برای خواندن</p>	<p>سبک نگارشی متن</p>	<p>موضوعات برجسته شده علوم قرآن در متن</p>
	<p>تأثیرگذاری بر منابع بعد</p>	<p>تأثیرپذیری از منابع قبل</p>	<p>ارتباط منبع با منابع دیگر</p>
	<p>ارتباط منبع با منابع دیگر: سابقه آثار هم‌خانواده در دوره، رابطه با آثار قبلی، رابطه با آثار بعدی = تأثیرگذاری بر آثار دیگر و تأثیرپذیری از آثار دیگر)</p>	<p>سبک تحریری متن و شیوه نگارش آن: متاثر از دقت نظر در ثبت و ضبط اقوال، ضروری بودن بررسی صحت و سقم مطلب از طرف نویسنده، پریشانی و پراکندگی موضوعات و عدم تفکیک آنها متاثر از نظام فکری، سطح فرهنگی، اختلافات فرقه ای و غیره</p>	<p>هویت متن: ترسیم فضای تالیف، موضوعات محل بحث و مقدار و نوع بیان آن، منابع متن، پی‌جویی تاریخی مفاهیم و محتوای اصلی اثر حتی توجه به نام کتاب و تحلیل آن متناسب با جو و فضای هر دوره</p>
<p>۶. شرایط فرهنگی اجتماعی دوره نویسنده</p>	<p>مناسبات فرهنگی و اجتماعی و آداب نگارشی هر دوره</p>	<p>فرهنگ حاکم ذهنی و اندیشه‌ای در هر دوره</p>	<p>مسائل روز و برجسته هر دوره</p>
<p>۷. تمصب مذهبی با فرقه‌ای</p>	<p>تمایلات اجتماعی در حمایت از افکار و نظرات گروه منحصر به فرد یا قبیله خاصی</p>	<p>انگیزه‌های قومی نژادی</p>	<p>دغدغه‌ها و مسائل برجسته فرهنگی و اجتماعی دوره نویسنده و جهت‌بخشی به نگارش او</p>

	<p>تعصب فردی یا فرقه‌ای یا مذهبی در نقل روایات علوم قرآن، در عدم بررسی سندی و محتوایی آن، در نظریه علمی دادن و بسط نظریات علمی علوم قرآن بر اساس آن روایات</p>	<p>دستاویز قراردادن عالمان مشهور از طرف گروه‌های اجتماعی برای نزدیک شدن و نفوذ در آنان؛ برای حذف یا خلق مطلب نو یا تغییر نقل و برداشت علمی نویسنده یا عالمان دوره او</p>	<p>موضع‌گیری بر اساس تعصب فردی یا فرقه‌ای یا مذهبی و نپذیرفتن نظر یا روایات حق</p>
<p>۸. شرایط سیاسی و حکومتی دوره نویسنده</p>	<p>جلوگیری از تدوین کتاب‌ها بر اساس روش غیرمعمول و پسند نظام حکومتی یا عدم نشر آن</p>	<p>از بین بردن کتاب‌ها و دست‌نوشته‌های پیشین</p>	<p>وجود خفقان و فضای سیاسی فشار و ترس در جلوگیری از نگارش حقایق</p>
	<p>منع کلی برای تدوین و نگارش برای عالمان</p>	<p>علاقه و خواست حکمرانان به نگارش مطالب مطلوب و مورد پسند خود از نظر مذهبی، علمی و غیره با هدف پایداری و حفظ مصالح خود</p>	<p>اغراض مذهبی و قدرتی حکومت</p>
	<p>گماردن برخی عالمان و نویسندگان در مناصب حکومتی و قضایی با روحیه تابعیت یا عدم تابعیت نسبت به حاکم و حکومت</p>	<p>اهل علم بودن یا نبودن حاکمان و نتیجه آن در زمینه‌سازی برای طرح نظر عالمان، مناظره، جلسات علمی، حمایت‌های تشویقی</p>	<p>آزاداندیشی و آزادی بیان نظرات در حکومت بدون اغراض سیاسی</p>
	<p>حریت و مقاومت نویسنده در مواجهه با هرگونه تهدید، شکنجه و تحقیر حکومتی</p>	<p>دسیسه اطرافیان و حسودان نسبت به عالم و نویسنده و در نتیجه عدم مقبولیت و عدم نشر آثار او و انزوای او</p>	
<p>۹. شرایط اقتصادی زمانه نویسنده</p>	<p>حریت و مقاومت نویسنده در مواجهه با هرگونه تطمیع اقتصادی</p>	<p>قانع بودن با وجود فقر و حفظ حریت فکری و علمی تحت شرایط نامطلوب اقتصادی</p>	<p>شرایط مطلوب یا نامطلوب مالی نویسنده</p>

۱۰. محیط جغرافیایی زندگی، مهاجرت، مسافرت و تردد نویسنده	برجسته بودن نظرات یک عالم یا مذهب در یک بوم جغرافیایی خاص	ذهنیت‌های موجود نسبت به مسائل مرتبط با علوم قرآن	تأثیرات ناشی از فکر حاکم در آن منطقه
	مهاجرت او و تأثیرات ناشی از آن در نگارش	بحث قبیلگی یا تعصب مذهبی در منطقه خاص	حساسیت‌ها و انگیزه‌های خاص موجود در مناطق
		حضر و اسکان نویسنده در یک منطقه خاص	اهل سفر بودن نویسنده
۱۱. عوامل دیگر و زمینه‌ای	حریت و آزاداندیشی نویسنده در نگارش	تأثیرپذیری مسلمانان و نویسندگان از روش‌های علمای اهل کتاب که حتی با ورود «اسرائیلیات» در تاریخ اسلام	دخالت غیر مسلمانان در جعل داستان‌های واهی یا افسانه‌های تاریخی مربوط به علوم قرآن
	یا انزوای علمی و ارتباط آن با مباحث اقتصادی، اخلاقی نویسنده یا بداخلاقی مخاطبان و حکومت و تأثیر در انزوای نویسنده و نگارش او یا طرح یک بحث جدید علمی و برتابیدن علما و مردم و موضع‌گیری‌های افراطی و در نتیجه انزوای نویسنده و نگارش	امکان سفرهای مختلف نویسنده به محیط‌های مختلف و ارتباط و نشر علمی با بزرگان و خواص و اهل علم و رشد و توسعه نظرات او در مجامع علمی محیط‌های مختلف	شرایط زمینه‌ای؛ امکان ارسال کتاب او به مناطق مختلف

۲-۶. مقوله‌بندی محوری از مفاهیم و داده‌های کیفی

با تمرکز بر مفاهیم و مقولات اولیه، تلاش شد با نظام منطقی، مقولات مرتبط با هم در یک محور کلی‌تر طبقه‌بندی شوند. در این قسمت، ۱۱ مقوله ذکر شده در قسمت قبل به همراه شاخص‌های اولیه‌ی انتخاب منبع جامع اصلی (جامعیت، قدمت و شهرت)، تحت ۵ مقوله محوری طبقه‌بندی شد. مقولات فوق، به‌ضمیمه برخی موارد مهم دیگر (مثل داشتن تکنوگاری‌های متعدد علوم قرآن علاوه بر جامع‌نگاری؛ نداشتن کتاب جامع اما داشتن مقدمه علوم قرآن مهم و جریان‌ساز؛ داشتن تکنوگاری جریان‌ساز؛ امکانات و ظرفیت‌های جانبی

نویسنده)، در مجموع ۱۸ شاخص را به‌عنوان معیار سنجش برای میزان تاثیرگذاری و جریان‌سازی مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن فراهم می‌آورند.

جدول شماره ۲: معیارهای شاخص برای سنجش منابع

مقولات عمده	مقولات هسته و محوری
۱. عوامل درونی نویسنده	شخصیت فردی نویسنده
	جایگاه و شخصیت علمی نویسنده و کتاب او (مبانی، مبادی نویسنده)
	جایگاه و شخصیت اخلاقی نویسنده
	همنشینان و تاثیرگذاران و تاثیرپذیران نویسنده
۲. شرایط پیرامونی و عوامل بیرونی نویسنده	شرایط فرهنگی اجتماعی دوره نویسنده
	شرایط سیاسی و حکومتی دوره نویسنده
	شرایط اقتصادی زمانه نویسنده
	محیط جغرافیایی زندگی، مهاجرت، مسافرت و تردد نویسنده
۳. عوامل موجود در متن نگارش	ساختار متن و روش نگارش
	کارکرد متن
	محتوای متن
۴. عوامل جانبی و زمینه‌ای	امکانات و ظرفیت‌های جانبی نویسنده
	تعصبات فرقه‌ای و مذهبی
	کتاب جامع ندارد؛ اما مطالب مهم و تاثیرگذاری در علوم قرآن داشته‌است
	علاوه بر جامع‌نگاری دارای تک‌نگاری است
۵. عوامل مربوط به انتخاب کتاب جامع اصلی	تعداد عناوین علوم قرآن (جامعیت)
	قدمت
	شهرت

۳-۶. سنجش عوامل تأثیرگذار در مهم‌ترین منابع علوم قرآن

این جدول با عنایت به مقیاس لیکرت (برای مطالعه رک به: سی کازی، ۱۳۷۵، مقدمه؛ میلر: ۱۳۸۰، ص ۳۲-۵۸؛ حیدرعلی، ۱۳۷۷، صص ۲۵-۱۰۵) و انتخاب ضریب ۵ از آن مقیاس، متناسب با داده‌های این تحقیق، ساماندهی شد.

جدول شماره ۳: توضیح شاخص‌های ارزیابی

شماره	توضیح شاخص
شاخص ۱ (فردی)	تأثیر شاخص و شخصیت فردی نویسنده (شان فردی مطلوب و بالتبع آن شأن علمی و اجتماعی مطلوب نویسنده نزد اساتید، شاگردان، عوام و خواص) (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۲ (علمی)	تأثیر جایگاه و شخصیت علمی نویسنده و کتاب او (شخصیت متقن، مسلط و متخصص در زمینه بحث و نگارش علوم قرآن) (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۳ (اخلاقی)	تأثیر جایگاه و شخصیت اخلاقی نویسنده (اخلاق‌مداری و تقوای نویسنده در امانت‌داری اقوال، فهم صحیح، عدم دخالت حب و بغض یا سلیق شخصی در نگارش) (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۴ (فرهنگی اجتماعی)	تأثیر شرایط فرهنگی اجتماعی دوره بر نگارش نویسنده (مراد تأثیر مثبت است؛ یعنی در نظر گرفتن شرایط فرهنگی و اجتماعی در انتخاب مسئله علوم قرآن، طراحی و طرح آن، انتخاب مدل خاص برای بیان، تأثیر در تحلیل جوانب مسئله. تأثیر منفی؛ یعنی تأثیر اقتضائات فرهنگی و اجتماعی بر ناخالصی در نگارش و تغییر نظرات نویسنده) (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۵ (سیاسی)	عدم تأثیر شرایط سیاسی و حکومتی دوره بر نگارش نویسنده؛ تهدید، تطمیع حاکمان در القا و نگارش نظر ناصواب در نگارش (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۶ (زمان و مکان)	تأثیر مطلوب زمان، محیط جغرافیایی زندگی، مهاجرت، مسافرت و تردد نویسنده و تأثیر آن در شناخته شدن نویسنده و نگارش او در مکانهای مختلف (تأثیر زمان یا مکان ۱ امتیاز؛ تأثیر زمان و محیط: ۲ امتیاز؛ تأثیر زمان و مکان و مهاجرت برای تعلیم و تعلم ۳ امتیاز؛ تأثیر زمان و مکان و علاوه بر آن مسافرت‌های زیاد برای تعلیم و تعلم ۴ امتیاز؛ تأثیر زمان و مکان و مهاجرت و تأثیر آن برجستگی و جریان‌سازی نگارش ۵ امتیاز)
شاخص ۷ (اقتصادی)	عدم تأثیر فقر یا شرایط سخت اقتصادی زمانه نویسنده در تطمیع نویسنده برای تغییر نظرات در نگارش (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق‌العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۸	تأثیر هم‌نشینان نویسنده و مصادر نگارش در برجستگی کتاب علوم قرآن؛ میزان نقش

شماره	توضیح شاخص
(همنشینان)	تأثیرگذاران یعنی افراد و مصادر معتبر بر نگارش نویسنده و تأثیرپذیران یعنی میزان تأثیر افراد و منابع معتبر از نگارش نویسنده (مراد تأثیر مثبت است) (در حد متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق العاده تأثیرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۹ (فرقه‌ای و مذهبی)	عدم تأثیر تعصبات فرقه‌ای و مذهبی نویسنده و عصر او در نگارش علوم قرآن (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۱۰ (ساختار)	هویت و اصالت متن کتاب (هر سه زیرمجموعه آن، به نسبت دوره خود و تأثیر در دوره‌های بعد تا به حال، با عنایت به کدگذاری ۴۶ منبع و بررسی از منظر نگارنده سنجیده می‌شود) (ساختار: نظم منطقی، ترتیب و تاخر مناسب، عناوین اصلی و فرعی متناسب (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۱۱ (کارکرد)	هویت و اصالت متن کتاب کارکرد: نه علوم قرآنی نه تفسیری ۰ امتیاز؛ تفسیری ۱ امتیاز؛ تفسیری و علوم قرآنی ۲ امتیاز؛ تک‌نگاری ۳ امتیاز؛ علوم قرآن جامع بدون استقلال علمی ۴ امتیاز؛ علوم قرآن جامع با استقلال علمی ۵ امتیاز
شاخص ۱۲ (محتوا)	هویت و اصالت متن کتاب محتوا: نقل صرف در حد متوسط ۱ امتیاز؛ نقل صرف عالی ۲ امتیاز؛ همراه با نقد و تحلیل ۳ امتیاز؛ علاوه بر نقد و تحلیل، اعلام نظر ۴ امتیاز؛ علاوه بر نقل عالی و نقد و تحلیل، نظرات بدیع و نوآورانه ۵ امتیاز
شاخص ۱۳ (زمینه‌ای)	عوامل زمینه‌ای دیگر (مثل حریت، آزاداندیشی، روحیه نقادی و اجتهادی، نقدپذیری، قدرت تعامل و ارتباط به جای انزوا در نویسنده و تأثیر آن بر نگارش پیراسته) (متوسط ۱ امتیاز؛ خوب ۲ امتیاز؛ خیلی خوب ۳ امتیاز؛ عالی ۴ امتیاز؛ فوق العاده اثرگذار ۵ امتیاز)
شاخص ۱۴ (کتاب جامع ندارد؛ اما)	کتاب جامع ندارد اما یک تک‌نگاری دارد ۱ امتیاز؛ کتاب جامع ندارد اما تک‌نگاری‌های محدود دارد: ۲ امتیاز؛ کتاب جامع ندارد اما مقدمه‌ای در مورد موضوعات مختلف علوم قرآن دارد ۳ امتیاز؛ کتاب جامع ندارد اما مقدمه علوم قرآنی در موضوعات مختلف و علاوه بر آن تک‌نگاری دارد ۴ امتیاز؛ تجمیع تک‌نگاری‌های نویسنده مثل کتاب جامع علوم قرآن است: ۵ امتیاز
شاخص ۱۵	هم کتاب جامع دارد و هم تک‌نگاری علوم قرآن (یک تک‌نگاری ۱ امتیاز؛ ۲ تا ۳

شماره	توضیح شاخص
(جامع و تک نگاری)	تک نگاری: ۲ امتیاز؛ ۴ تا ۶ تک نگاری: ۳ امتیاز؛ ۷ تا ۱۰ تک نگاری: ۴ امتیاز؛ بیش از ۱۰ تک نگاری (۵ امتیاز)
شاخص ۱۶ (جامعیت)	شاخص انتخاب منابع اصلی علوم قرآن جامعیت (۳ تا ۵ عنوان اصلی: ۱ امتیاز؛ ۶ تا ۱۰ عنوان اصلی: ۲ امتیاز؛ ۱۰ تا ۲۰ عنوان: ۳ امتیاز؛ ۲۰ تا ۳۰ عنوان: ۴ امتیاز؛ بیش از ۳۰ عنوان ۵ امتیاز)
شاخص ۱۷ (قدمت)	شاخص انتخاب منابع اصلی علوم قرآن قدمت (تا قرن ۳: ۵ امتیاز؛ قرن ۴ تا ۷: ۴ امتیاز؛ قرن ۸ تا ۱۰: ۳ امتیاز؛ قرن ۱۱ تا ۱۳: ۲ امتیاز؛ معاصر: ۱ امتیاز)
شاخص ۱۸ (شهرت)	شاخص انتخاب منابع اصلی علوم قرآن شهرت (در بوم جغرافیایی یا دوره خود ۱ امتیاز؛ هم در بوم جغرافیایی و در دوره خود ۲ امتیاز؛ در بوم و دوره خود و بوم و دوره‌های بعدی به‌طور محدود ۳ امتیاز؛ در بوم و هم در دوره خود و در خارج از بوم و دوره‌های بعد به‌طور گسترده ۴ امتیاز؛ شهرتی جریان‌ساز تا معاصر: ۵ امتیاز)

۶-۴. شاخص‌های ۱۸ گانه در مهم‌ترین منابع علوم قرآن

در این مرحله، همه ۴۶ منبع بر اساس هر یک از شاخص‌های ۱۸ گانه، از ۰ تا ۵ امتیاز داده شد. با لحاظ ۱۸ شاخص و با حداکثر ۵ امتیاز، حداکثر امتیاز برای تأثیرگذار بودن و جریان‌ساز بودن یک منبع، ۹۰ امتیاز است. در نتیجه، نتایج بدین‌شکل تحلیل خواهد شد:

- مجموع امتیازهای بالای ۵۰، به‌عنوان منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر بالا (جریان‌ساز در سیر تاریخی و تطورات علوم قرآن) در نظر گرفته می‌شود؛
- مجموع امتیازهای بین ۳۰ و ۵۰، به‌عنوان منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر متوسط شمرده می‌شود؛
- امتیازهای زیر ۳۰، به‌عنوان منابع با ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیر رتبه‌بندی خواهد شد.

نگارنده سعی کرده با دقت و تتبع فراوان در منابع بسیار (کتب نویسنده، مقدمه‌های نویسنده و محققان کتاب، شرح کتب، زندگی‌نامه در مورد نویسنده، کتب هم‌عصر نویسنده؛ استاد، شاگرد یا معاصر نویسنده، منابعی که در فهم شرایط فرهنگی، اجتماعی، مذهبی، اخلاقی، سیاسی و غیره نگارش و نویسنده مؤثر بوده است) داده‌ها و اطلاعات مناسب را به دست آورد،

سپس نکات را جمع‌بندی کرده و با توجه به توضیحات ذکرشده در جدول زیر (مقابل هر آیت)، امتیاز را با دقت و انصاف انتخاب کرده و ثبت نماید.

البته در امتیازدهی مذکور، مبتنی بر توان و مقدرات بشری و داده‌های موجود، داشتن رویکرد منصفانه و مدققانه مدنظر بوده است. اما مسلم آن است که در بررسی‌های این‌چنینی، در نهایت نظر تحلیلی نگارنده مبنای امتیازدهی است. لازم به ذکر است اقتضای علمی چنین تحقیقاتی در بردارنده ادراک قضاوتی بوده و بنابراین، فلسفه‌ی این‌گونه تحقیقات، دستیابی به واقعیت ممکن با سنجش ابعاد مختلف است نه لزوماً دستیابی به حقیقت (ر.ک: محسنی تبریزی، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۱؛ فیضی، ۱۳۸۷، ص ۱۵؛ گلشنی، ۱۳۹۱، ص ۵۴-۵۶). به عبارتی اگرچه خشتی‌بودن ارزشی نتایج ممکن است از نظر برخی غیرقابل دسترسی باشد؛ اما باید گفت بی‌طرفی ارزشی و هنجاری بودن نتایج و دسترسی به آن در طی جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها امکان‌پذیر است (ر.ک: ابوالمعالی، ۱۳۹۱، ص ۵۷-۵۹؛ فلیک، ۱۳۹۳، ص ۴۰۹-۴۵۰).

نتایج جدول امتیازدهی منابع به شرح ذیل است:

ردیف	نگارش و نگارنده	فردی (۱)	علمی (۲)	اخلاقی (۳)	فرهنگی (۴)	سیاسی (۵)	زمان و مکان (۶)	اقتصادی (۷)	هم‌پنداران (۸)	فرقه‌ای و مذهبی (۹)	ساختار (۱۰)	کارکرد (۱۱)	محتوا (۱۲)	زبانه (۱۳)	نوع کتاب	کتاب جامع و تک نگاری (۱۵)	جامعیت (۱۶)	قدمت (۱۷)	شهرت (۱۸)	جمع
۱	فضائل القرآن قاسم بن سلام (۳۲۴)	۴	۳	۳	۳	۲	۳	۱	۳	۱	۳	۳	۲	۳		۳	۲	۵	۳	۳۵
۲	فهم القرآن مجامع (۳۲۴)	۳	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۳		۲	۳	۲	۲			۱	۵	۲	۳۸
۳	آثار جاحظ (۲۵۵)	۲	۱	۳	۲	۱	۲	۱	۲	۱			۳	۲				۵	۳	۶۲
۴	تأویل المثلک القرآن ابن قتیبه (۳۲۸)	۳	۲	۳	۲	۱	۱	۱	۲	۱	۲	۳	۳	۳			۲	۳	۳	۷۸
۵	جامع البیان طبری (۳۱۰)	۳	۳	۳	۳	۲	۲	۱	۲		۱	۱	۲	۱	۳		۱	۳	۳	۶۳
۶	سبیه ابن نجیاد (۳۲۴)	۳	۳	۲	۳		۲	۱	۳		۲	۳	۳		۱			۳	۳	۶۳
۷	عجائب علوم القرآن ابن انباری (۳۲۸)	۲	۲	۲	۲	۱	۱	۱	۲	۱	۲	۳	۳	۲			۱	۳	۲	۵۳
۸	روایت نعمانی (۳۱۰)	۱	۱	۲	۱		۱		۱									۳	۱	۵۱
۹	المشابهات تفسیری (قرن ۴)	۲	۲	۲	۲	۱	۲	۱	۱	۱	۳	۳	۳	۲	۱			۳	۲	۵۳
۱۰	آثار سید مرتضی (۴۳۶)	۳	۳	۳	۳	۲	۲	۱	۳	۱	۳	۳	۳	۳	۲			۳	۳	۶۳
۱۱	آثار مکی بن ایطالب (۴۳۷)	۳	۳	۲	۳	۲	۳		۲	۱	۳	۳	۳	۲	۵			۳	۳	۴۵
۱۲	آثار دانی (۴۴۴)	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۲	۱	۲	۳	۳		۵			۳	۲	۶۳
۱۳	تبیان طوسی (۴۶۰)	۳	۳	۳	۳	۳	۲	۱	۳	۱	۲	۱	۳	۳				۳	۳	۵۳
۱۴	آثار واحدی زینبوری (۴۶۸)	۳	۲	۳	۳	۲	۲	۱	۲	۱	۳	۳	۳	۲	۲			۳	۳	۴۳

ردیف	نگارش و نگارنده	نردی (۱)	علمی (۲)	اخلاقی (۳)	فرهنگی (۴)	سیاسی (۵)	زمان و مکان (۶)	اقتصادی (۷)	هم‌پیشانی (۸)	فوقه ای و مذهبی (۹)	ساختار (۱۰)	کارکرد (۱۱)	محتوا (۱۲)	زینت ای (۱۳)	نبرد کتاب جامع : (۱۴)	نگاری (۱۵)	جامعیت (۱۶)	قدمت (۱۷)	شهرت (۱۸)	جمع
۷۸	فرطی (۱۶۸۱) جامع الاحکام	۲	۱	۱	۸	۱			۱		۱	۱	۲	۱			۱	۳	۲	۰۲
۷۸	عقدسی (۱۶۱۵) البرقند الوجود	۴	۲	۲	۳	۸	۳	۳	۳	۱	۳	۳	۳	۸		۲	۲	۴	۳	۰۳
۶۸	طاروس (۱۶۱۴) سعد السعود ابن	۳	۲	۳	۸	۸	۳	۳	۳	۱	۱		۲	۸	۴		۱	۳	۳	۸۳
۵۶	آثار زینکاش (۱۵۱) سختای (۱۴۳۱)	۳	۱	۲	۳	۱	۲	۲	۲		۲	۳	۳	۸	۲			۳	۳	۳۳
۴۶	جمال القراء سختای (۱۴۳۱)	۳	۴	۳	۳	۸	۴	۴	۴	۱	۴	۳	۳	۸		۳	۲	۳	۴	۷۳
۲۸	آثار فخرزادی (۱۰۱۶) جزوی (۵۹۷)	۳	۲	۲	۸	۸	۲	۴	۴		۴	۴	۳	۸	۱		۲	۳	۴	۶۸
۲۸	فیون الاقبال ابن جزوی (۵۹۷)	۳	۴	۳	۳	۸	۴	۳	۳	۱	۳	۳	۳	۸		۵	۲	۳	۳	۳۵
۲۸	آثار شاطبی (۵۹۰) راوندی (۵۷۳)	۳	۲	۳	۱					۱	۲	۳	۱	۱	۲		۱	۳	۱	۵۲
۲۰	فقه القرآن طبرسی (۵۶۸)	۲	۱	۲	۲	۱	۱	۲	۲		۲	۳	۳	۱	۲			۳	۲	۷۸
۱۹	مجمع البیان عطیه (۵۴۱)	۳	۳	۳	۳	۲	۲	۳	۳	۱	۲	۱	۳	۱	۳		۲	۳	۳	۲۳
۷۸	محررالجزیر ابن عطیه (۵۴۱)	۱	۱	۱	۲	۱	۱	۱	۱		۱	۱	۳	۱			۱	۳	۲	۱۸
۷۸	آثار غزالی (۵۰۵) اصفہانی (۵۰۲)	۳	۲	۲	۳	۸	۳	۳	۳		۲		۳	۳				۳	۳	۶۸
۱۶	آثار راقب اصفہانی (۵۰۲)	۳	۲	۳	۳	۲	۲	۳	۳	۱	۳	۳	۳	۸	۳		۲	۳	۳	۶۳
۱۵	آثار جرجانی (۴۷۱)	۳	۲	۳	۳	۲	۲	۳	۳	۱	۲	۳	۳	۳	۲			۳	۳	۳۴

ردیف	نگارش و نگارنده	فردی (۱)	علمی (۲)	اخلاقی (۳)	فرهنگی (۴)	سیاسی (۵)	زمان و مکان (۶)	اقتصادی (۷)	هم‌نشان (۸)	فردی ای و مذهبی (۹)	ساختار (۱۰)	کارکرد (۱۱)	محتوا (۱۲)	زینه (۱۳)	نبرد کتاب (۱۴)	جامع : (۱۵)	نگاری کتاب جامع و تک (۱۶)	جامعیت (۱۷)	قدمت (۱۸)	شهرت (۱۹)	جمع
جمع		۱۵۱	۳۸۱	۶۸۱	۷۸۱	۷۶	۳۶	۳۱	۳۸۱	۷۶	۳۱۱	۰۳۱	۷۶۱	۷۷	۰۳	۸۸	۱۷	۸۵۱	۸۳۱		
۶۴	نگارش زر زور	۳	۳	۳	۳		۸		۳	۸	۳	۵	۳	۸		۸	۳	۱	۳	۵۳	
۵۳	التهیه معرفت (۱۴۲۸) (۱۴۱۱)	۳	۳	۳	۳		۸		۳	۸	۳	۵	۵	۳				۳	۳	۶۳	
۴۴	ایمان خوبی (۱۴۱۳) (۱۴۱۱) صالح (۱۴۰۷، ۱۴۰۹)	۳	۳	۳	۳		۸		۳	۱	۳	۸	۳	۸				۳	۳	۶۸	
۴۳	البیاض صبیحی	۳	۳	۳	۳		۸		۳	۸	۳	۵	۳	۸				۳	۳	۳۳	
۴۲	مناهل البرهان زرقانی (۱۳۱۷) (۱۳۱۱)	۵	۵	۳	۳		۳		۳	۳	۳	۵	۳	۳				۳	۱	۵	۳۵
۴۱	بلای آلاء الرحمن	۳	۳	۳	۳		۸		۳	۸	۳	۸	۳	۳				۳	۱	۳	۱۳

۷. کدگذاری گزینشی

در این مرحله با توجه به مفاهیم و مقولات موجود و با نگاه از درون و بیرون به شرایط و عوامل تأثیرگذار در تطورات سیر نگارش‌های کتب جامع علوم قرآن، بایستی به سنجش ضریب تأثیر عوامل پرداخت و بر اساس کدگذاری گزینشی، در نهایت مقوله و هسته اصلی تطورات نگارش‌های جامع علوم قرآن در طول ۱۴ قرن را مشخص کرد.

نکته قابل تأمل، میزان و عمق تأثیرگذاری این عوامل است که هر چند هر کدام به نوعی می‌توانستند در سیر تطور مؤثر باشند؛ اما میزان و نوع تأثیرگذاری آنها در قیاس با یکدیگر متفاوت بوده است. به عبارتی میزان تأثیرگذاری برخی از عوامل به حدی است که قابلیت جریان‌سازی و ایجاد تغییرات نظری علمی در یک دوره را داراست، ولی برخی عوامل با وجود تأثیر بر تغییر نگارش‌ها دارای قدرت جریان‌سازی نبوده‌اند؛ تا آنجا که بر اساس مسئله این تحقیق می‌توان آنها را با وجود تأثیرات حداقلی، کم‌تأثیر و در مواردی با ضریب تأثیر ناچیز، غیر مؤثر نامید. لذا در این مرحله عوامل مؤثر و جریان‌ساز و عوامل کم‌تأثیر و غیر مؤثر از هم تفکیک و تمرکز تحقیق بر رصد و بررسی عوامل مؤثر اختصاص یافت. برای دستیابی به مهم‌ترین و اصلی‌ترین مقوله و عامل مؤثر، رتبه‌بندی منابع، رتبه‌بندی شاخص‌های ۱۸ گانه و رتبه‌بندی شاخص‌ها در جریان‌سازترین منابع علوم قرآن در ۱۴ قرن و تحلیل آن لازم است که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱-۷. رتبه‌بندی مهم‌ترین منابع علوم قرآن در چهارده قرن

نمودار مربوط به میزان جریان‌سازی و رتبه‌بندی ۴۶ منبع در ۱۴ قرن در این بخش ترسیم می‌شود. نتایج نمودار ذیل بدین شکل قابل توضیح است:

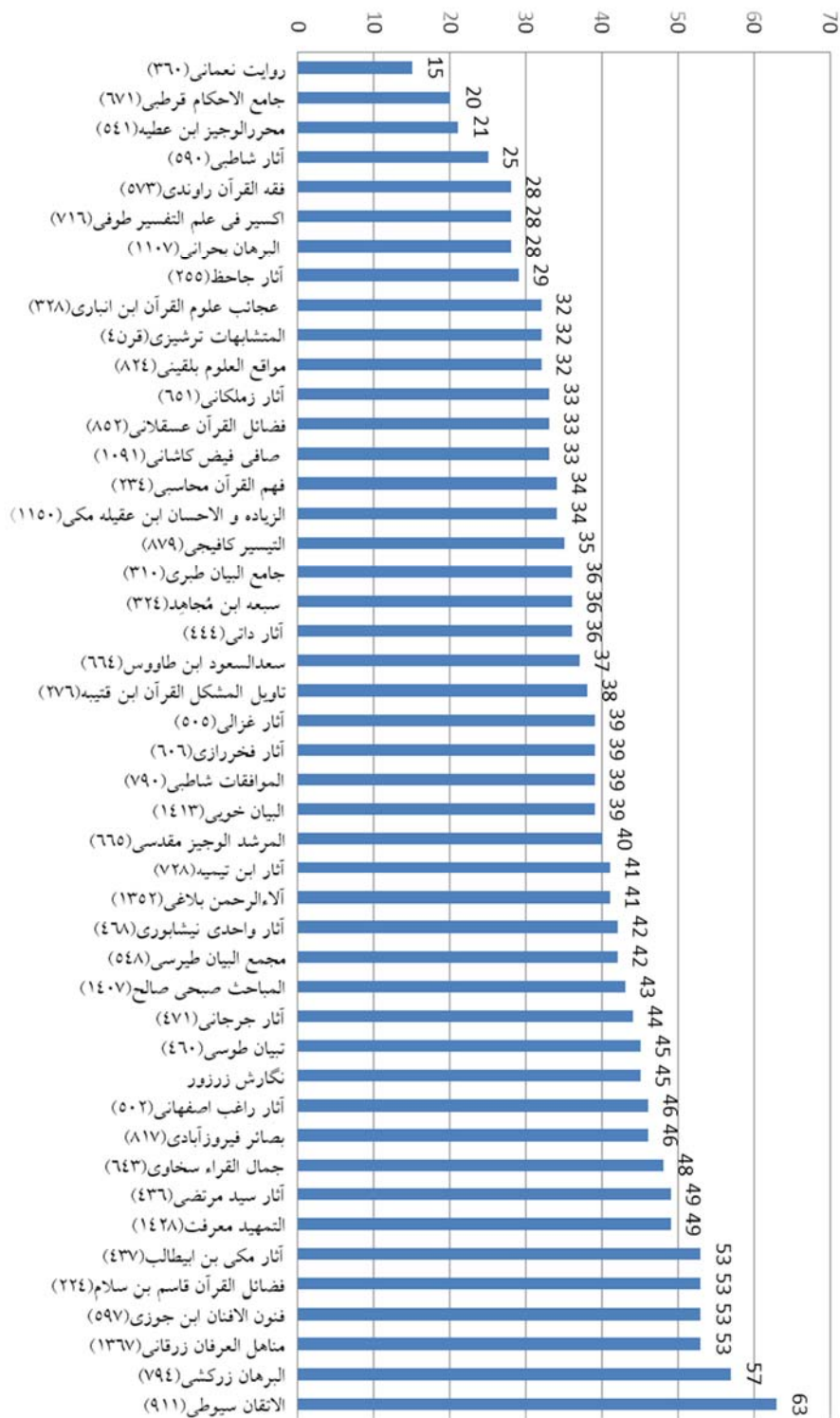
مجموع امتیازهای بالای ۵۰، به عنوان منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر بالا (جریان‌ساز در سیر تاریخی و تطورات علوم قرآن) است؛ منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر بالا که به تعبیر این تحقیق، قابلیت جریان‌سازی در علوم قرآن در دوره خود و حتی دوره‌های دیگر تابحال را داشته‌اند، عبارتند از: «الاتقان فی علوم القرآن» سیوطی با امتیاز ۶۳ دارای رتبه اول جریان‌سازی در منابع علوم قرآن، «البرهان فی علوم القرآن» با امتیاز ۵۷ رتبه دوم؛ و چهار منبع «مناهل العرفان» زرقانی، «فنون الافنان» ابن جوزی و سایر تکنوگاری‌های علوم قرآن او، «فضائل القرآن» ابو عبید قاسم بن سلام و «مجموع ۶۷ تکنوگاری» مکی بن ابیطالب، هر چهار منبع با امتیاز ۵۳ در رتبه سوم منابع جریان‌ساز علوم قرآن قرار می‌گیرند.

مجموع امتیازهای بین ۳۰ و ۵۰، به‌عنوان منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر متوسط شمرده می‌شود؛ یعنی از «التمهید فی علوم القرآن» آیه‌الله معرفت تا «عجائب علوم القرآن» ابن انباری. البته التمهید و آثار سیدمرتضی هر دو با امتیاز ۴۹ و کتاب جامع «جمال القراء» سخاوی و سایر تکنگاری‌های او با امتیاز ۴۸، بسیار نزدیک به حداقل نمره منابع جریان‌ساز یعنی امتیاز ۵۰ است. در نتیجه جریان‌ساز بودن این منابع نیز قابل توجه است. امتیازهای زیر ۳۰، به‌عنوان منابع با ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیر رتبه‌بندی خواهد شد؛ یعنی از آثار جاحظ تا روایت نعمانی که دارای کمترین امتیاز است.

نمودار رتبه‌بندی ۴۶ منبع گزینش‌شده در این تحقیق، به شرح ذیل است:

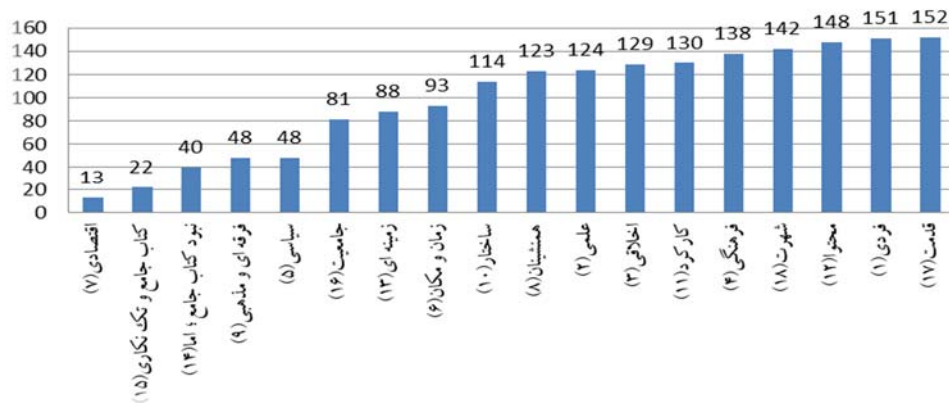
مهمترین منابع علوم قرآن در چهارده قرن به ترتیب رتبه تاثیرگذاری

۲-۷. تأثیر گذاری شاخص های ۱۸ گانه در مهم ترین منابع علوم قرآن

در این نمودار، امتیاز بالای ۱۰۰ به عنوان عوامل مؤثر و جریان ساز، امتیاز از ۵۰ تا ۱۰۰ به عنوان عوامل با ضریب تأثیر متوسط و امتیاز زیر ۵۰ با ضریب تأثیر کم یا بی تأثیر ارزیابی می شود.

رتبه تأثیر گذاری شاخص های ۱۸ گانه در مهم ترین منابع علوم قرآن (چهارده قرن)

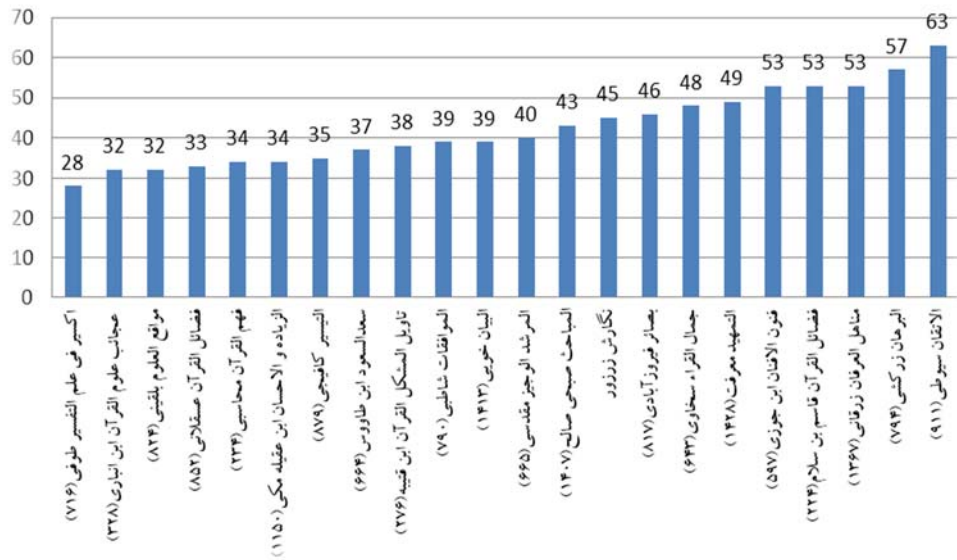

در نتیجه در مجموع ۱۴ قرن، عوامل قدمت، شخصیت فردی، محتوای کتاب، شهرت نگارش و نویسنده، عوامل فرهنگی اجتماعی، کارکرد کتاب، عوامل اخلاقی، عوامل شخصیت و تخصص علمی نویسنده، هم نشینان و تأثیر پذیری از منابع و نویسندگان قبلی در نگارش یا تأثیر گذاری نگارش بر منابع و نویسندگان بعدی و ساختار کتاب، به ترتیب از بیشترین امتیاز ۱۵۲ تا ۱۱۴، به عنوان عوامل مؤثر با ضریب تأثیر بالا در تطورات و جریان ساز بودن مهم ترین منابع علوم قرآن ۱۴ قرن است. عوامل زمان و بوم جغرافیایی، عوامل زمینه ای و جامعیت و تعداد عناوین در یک منبع، به ترتیب امتیاز از ۹۳ تا ۸۱، به عنوان عوامل با ضریب تأثیر متوسط هستند. عوامل سیاسی، تعصب فرقه ای و مذهبی، نبود کتاب جامع اما تک نگاری یا مقدمه مهم، علاوه بر جامع نگاری داشتن تک نگاری و در نهایت عوامل اقتصادی به ترتیب از ۴۸ تا ۱۳ امتیاز، به عنوان عوامل با ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیر در نظر گرفته می شوند.

۳-۷. رتبه بندی منابع جامع علوم قرآن در چهارده قرن

در این قسمت، برای پایایی بیشتر و تمرکز بر منابع جامع علوم قرآن، مجدداً نمودارها بر اساس ۲۲ منبع جامع (از مجموع ۴۶ منبع) رسم شده است.

مهمترین منابع جامع علوم قرآن به ترتیب رتبه تاثیرگذای (در ۱۴ قرن)

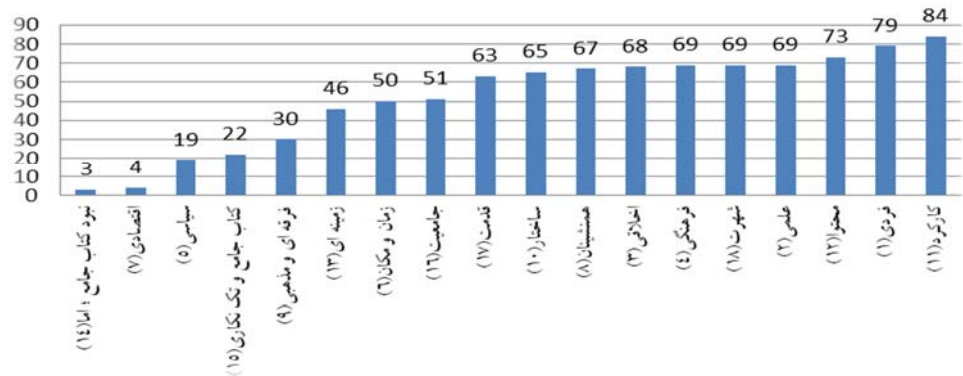

نتایج در نمودار، همان ۵ منبع گزارش شده قبلی را در سه رتبه اول جریان‌سازی نشان می‌دهد.

۴-۲. تأثیرگذاری شاخص‌های ۱۸ گانه در مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن

با عنایت به ۲۲ منبع به‌عنوان مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن در طول ۱۴ قرن، مجدداً نمودار شاخص‌های ۱۸ گانه ترسیم شد:

رتبه تاثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن (۱۴ قرن)

امتیاز ۶۰ به بالا، عوامل با ضریب تأثیر بالا؛ امتیاز بالای ۳۰ تا ۶۰، عوامل با ضریب تأثیر متوسط و امتیاز ۰ تا ۳۰، عوامل با ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیرند. نتایج این نمودار از نظر رتبه تأثیر عوامل، کاملاً مطابق با نمودار ۱۴ قرن بوده که با تجمیع ۴۶ منبع رسم شده؛ فقط اندکی امتیازها و ترتیب تأثیرگذاری تغییر کرده است.

عوامل تأثیرگذار در سیر تاریخی تطورات مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن در ۱۴ قرن به شرح زیر است:

- عوامل کارکرد کتاب، شخصیت فردی، محتوای کتاب، عوامل شخصیت و تخصص علمی نویسنده، شهرت نگارش و نویسنده، عوامل فرهنگی اجتماعی، عوامل اخلاقی، هم‌نشینان و تأثیرپذیری از منابع و نویسندگان قبلی در نگارش یا تأثیرگذاری نگارش بر منابع و نویسندگان بعدی، ساختار کتاب و قدمت کتاب، به ترتیب از بیشترین امتیاز ۸۴ تا ۶۳، به عنوان عوامل مؤثر با ضریب تأثیر بالا در تطورات و جریان‌ساز بودن مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن ۱۴ قرن است. (ده مقوله به عنوان شاخص با ضریب تأثیر بالا).

- جامعیت و تعداد عناوین در یک منبع، عوامل زمان و بوم جغرافیایی و عوامل زمینه‌ای، به ترتیب امتیاز از ۵۱ تا ۴۶، به عنوان عوامل با ضریب تأثیر متوسط هستند. (سه مقوله به عنوان شاخص با ضریب تأثیر متوسط).

- تعصب فرقه‌ای و مذهبی، علاوه بر جامع‌نگاری داشتن تکنگاری، عوامل سیاسی، عوامل اقتصادی و کتاب جامع اما تکنگاری یا مقدمه مهم، به ترتیب از ۳۰ تا ۳ امتیاز، به عنوان عوامل با ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیر در نظر گرفته می‌شوند. (پنج مقوله به عنوان ضریب تأثیر کم یا بدون تأثیر).

۸. تحلیل یافته‌های سه رتبه اول منابع جریان‌ساز جامع علوم قرآن

امتیازهای بالای ۵۰، به عنوان منابع تأثیرگذار با ضریب تأثیر بالا (جریان‌ساز در سیر تاریخی و تطورات علوم قرآن) در نظر گرفته شد. لازم است برای تحلیل دقیق‌تر عوامل تأثیرگذار در سیر تاریخی تطورات و جریان‌ساز شدن منابع جامع علوم قرآن، هر یک از منابع مربوط به سه رتبه اول نمودار، به طور جداگانه از حیث مقوله‌ها و شاخص‌های ۱۸ گانه تحلیل شود.

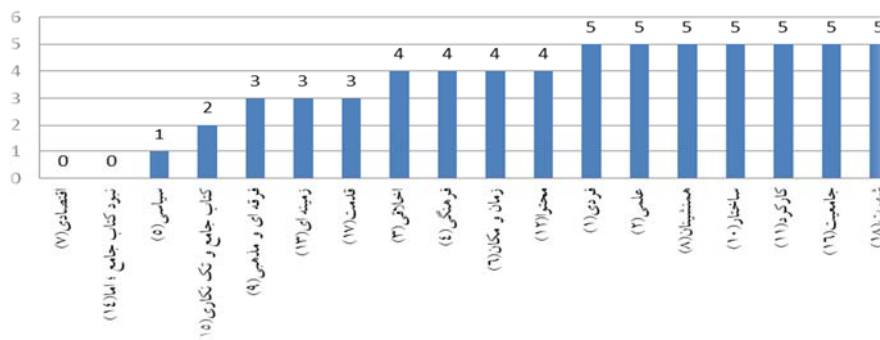
مقیاس سنجش امتیازها بدین شرح است: امتیاز ۵ و ۴: ضریب تأثیر بالا؛ امتیاز ۳: ضریب تأثیر متوسط؛ امتیاز ۲: ضریب تأثیر کم؛ امتیاز ۱ و ۰: بدون تأثیر.

۸-۱. الاتقان فی علوم القرآن سیوطی

کتاب *الاتقان* با امتیاز ۶۳ دارای رتبه اول جریان‌سازی در بین مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن است. این کتاب در شاخص‌های شهرت کتاب و نویسنده، جامعیت عناوین، کارکرد کتاب، ساختار کتاب، شخصیت فردی، شخصیت و تخصص علمی نویسنده و هم‌نشینان و تأثیرپذیری از نگارش و نویسندگان برجسته قبلی و تأثیرگذاری بر نگارش و نویسندگان برجسته بعدی، امتیاز کامل ۵ را دریافت کرده‌است. محتوای کتاب، عوامل فرهنگی اجتماعی، عوامل اخلاقی و زمان و بوم جغرافیایی با امتیاز ۴ و همه به‌عنوان عوامل تأثیرگذار با ضریب بالا هستند (۱۱مقوله):

عوامل اقتصادی و شاخص نبود کتاب جامع اما تکنوگاری یا مقدمه مهم، با ۰ امتیاز و عوامل سیاسی با امتیاز ۱ بدون تأثیر بوده‌است (سه مقوله)؛ سایر عوامل به‌عنوان عوامل با ضریب تأثیر متوسط و کم هستند. (چهار مقوله)

میزان تأثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در جریان‌سازترین منبع جامع علوم قرآن (*الاتقان* سیوطی ۹۱۱)

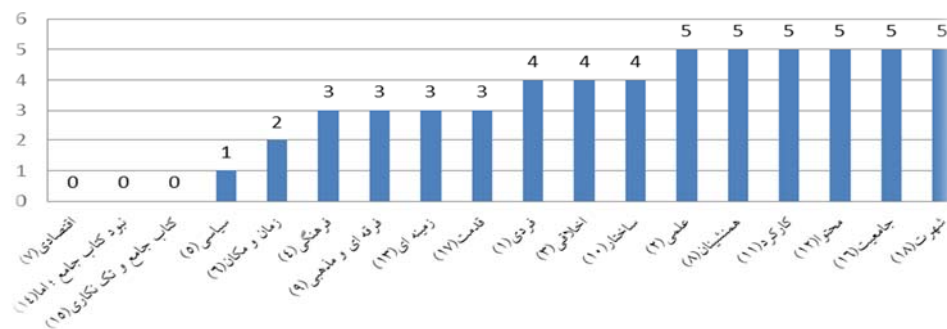

۸-۲. البرهان فی علوم القرآن زرکشی

کتاب *البرهان* با امتیاز ۵۷ دارای رتبه دوم تأثیرگذاری و جریان‌سازی بین مهم‌ترین منابع جامع علوم قرآن است. این کتاب در شاخص‌های شهرت نگارش و نویسنده، جامعیت عناوین، محتوای کتاب، کارکرد کتاب، شخصیت و تخصص علمی نویسنده و هم‌نشینان و تأثیرپذیری از نگارش و نویسندگان برجسته قبلی و تأثیرگذاری بر نگارش و نویسندگان برجسته بعدی، امتیاز کامل را دریافت کرده‌است. ساختار کتاب، شخصیت فردی و عوامل اخلاقی نویسنده با امتیاز ۴ و در مجموع همه با ضریب تأثیر بالا ثبت شده‌اند (نه مقوله)؛

عوامل اقتصادی و شاخص نبود کتاب جامع اما تکنگاری یا مقدمه مهم و داشتن تکنگاری علاوه بر داشتن کتاب جامع، دارای امتیاز ۰ و عوامل سیاسی با امتیاز ۱ بدون تأثیر است (چهار مقوله)؛ سایر عوامل با ضریب تأثیر متوسط و کم هستند (پنج مقوله). به عبارتی کارکرد هر دو کتاب به عنوان نخستین منابع مستقل علوم قرآن، فوق العاده و به عنوان برترین هاست. از حیث محتوا به دلیل آنکه «البرهان» بدون الگوی پیشین بوده و کاملاً مبتکرانه نگارش شده بر «الاتقان» اولویت دارد. در ازای آن، ساختاربندی و نظام دار بودن عناوین کتاب الاتقان بر ساختار و نظام کتاب البرهان دارای برتری است. علاوه بر آن سیوطی به دلیل داشتن چند تکنگاری تخصصی در زمینه علوم قرآن علاوه بر کتاب جامع الاتقان، بر زرکشی از امتیاز و سابقه تخصصی نگارشی بیشتری در زمینه علوم قرآن برخوردار است.

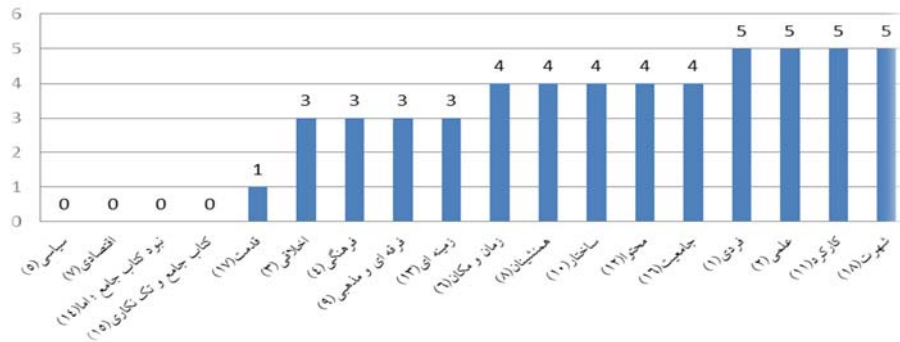
میزان تاثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در دومین منبع جریان ساز جامع علوم قرآن (البرهان زرکشی) (۷۹۴)

۳-۸. مناهل العرفان زرقانی

کتاب *مناهل العرفان* با امتیاز ۵۳ در رتبه سوم به طور مشترک با دو منبع دیگر قرار گرفته است. عوامل شهرت نگارش و نویسنده، کارکرد کتاب، تأثیر شخصیت و تخصص علمی و شخصیت فردی نویسنده بر نگارش، با امتیاز ۵ و ضریب تأثیر بالا بوده است. جامعیت عناوین، محتوا و ساختار کتاب، همنشینان و زمان و بوم جغرافیایی با امتیاز ۴ و همه دارای ضریب تأثیر بالا هستند (نه مقوله). عوامل اقتصادی، سیاسی، نبود کتاب جامع اما داشتن تکنگاری یا مقدمه مهم، داشتن تکنگاری علاوه بر جامع نگاری با امتیاز ۰ و قدمت با امتیاز ۱، بدون تأثیر در این نگارش بوده اند (پنج مقوله). سایر عوامل دارای تأثیر متوسط و کم است (چهار مقوله).

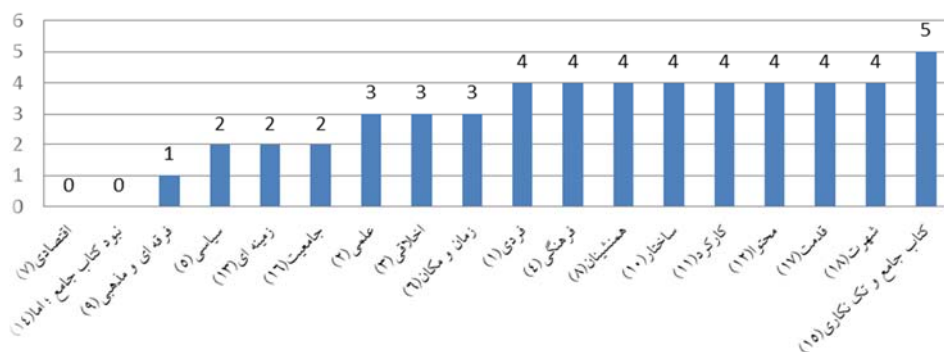
میزان تاثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در سومین منبع جریان ساز جامع علوم قرآن (مناهل)
العرفان زرقانی (۱۳۶۷)

۴-۸. فنون الافنان ابن جوزی

کتاب «فنون الافنان» ابن جوزی (۵۹۷) و سایر نگارش‌های او با امتیاز ۵۳ و در رتبه سوم است. داشتن تک‌نگاری‌های مهم و تخصصی در زمینه علوم قرآن علاوه بر داشتن جامع‌نگاری، مهمترین عامل تأثیرگذار در جریان‌ساز بودن منبع «فنون الافنان» است. شهرت، قدمت، محتوا، کارکرد و ساختار کتاب، عوامل فرهنگی اجتماعی، شخصیت فردی و هم‌نشینی دارای امتیاز ۴ هستند (نه مقوله). عوامل اقتصادی و نبود کتاب جامع اما تک‌نگاری و مقدمه مهم با امتیاز ۰ و تعصب فرقه‌ای و مذهبی با امتیاز ۱، جز عوامل بدون تأثیر در این نگارش است (سه مقوله). سایر عوامل با ضریب متوسط و کم است (شش مقوله).

میزان تاثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در سومین منبع جریان ساز جامع علوم قرآن (فنون)
الافنان ابن جوزی (۵۹۷)

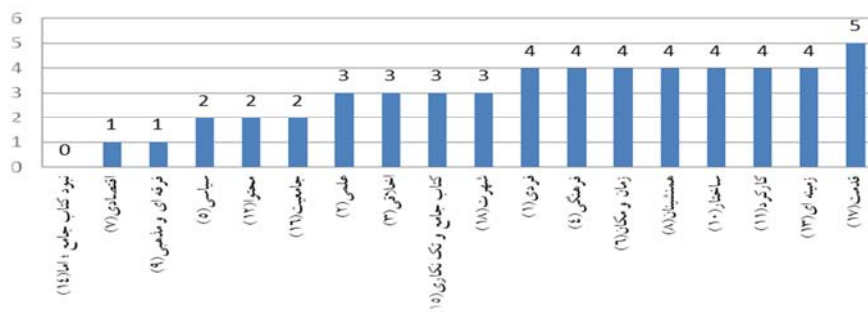

۵-۸. فضائل القرآن ابوعبید قاسم بن سلام

کتاب «فضائل القرآن» با امتیاز ۵۳ در رتبه سوم است. قدمت با امتیاز ۵، ساختار و کارکرد کتاب، عوامل فرهنگی اجتماعی، زمینه‌ای، شخصیت فردی و هم‌نشینیان با امتیاز ۴ دارای ضریب تأثیر بالاست (هشت مقوله)؛ نبود کتاب جامع اما داشتن تک‌نگاری یا مقدمه مهم با امتیاز ۰ و عوامل اقتصادی و تعصب فرقه‌ای و مذهبی با امتیاز ۱ بدون تأثیر هستند (سه مقوله)؛ مابقی به‌عنوان عوامل با ضریب تأثیر متوسط و کم ثبت شده‌اند (هفت مقوله).

میزان تاثیرگذاری شاخصهای ۱۸ گانه در سومین منبع جریان ساز جامع علوم قرآن
(فضائل القرآن قاسم بن سلام ۲۲۴)

هرچند مجموع ۶۷ تک‌نگاری مکی بن ابیطالب هم با امتیاز ۵۳ در رتبه سوم منابع جریان ساز علوم قرآن در تحلیل سیر تاریخی نگارش‌های جامع علوم قرآن قرار گرفت و حقیقتاً تجمیع این تک‌نگاری‌ها برتر از یک کتاب جامع است؛ اما چون با کارکرد جامع‌نگاری مستقل علوم قرآن نبوده و علاوه بر آن، الگوی جامع فکری و علمی نسبت به تجمیع موضوعات علوم قرآن در ذهن و نگارش نویسنده جایگاهی نداشته است، در نتیجه به‌عنوان یک کتاب جامع در این قسمت اشاره نمی‌شود.

۹. تحلیل کیفی منابع

تکامل و توسعه‌ی علوم و معارف قرآن، توسط اندیشمندان علوم قرآن در هفت قرن اول و قبل از نگارش البرهان اتفاق افتاده است. در این مرحله اندیشمندان مسلمان، نبوغ و اندیشه‌های خلاق خود را در جهت تصحیح و توسعه‌ی علوم قرآن گذشته و هم‌چنین ایجاد علوم و تک‌نگاری‌های جدید علوم قرآن به کار بردند. نتیجه آن، تولد علوم قرآن (در بستر تک‌نگاری و تفسیر) در سده ۴ و ۵ است که تجمیع آن مباحث در ذهن، تصویر کتاب جامع و جدیدی از علوم قرآن را ترسیم می‌کند. البته به‌معنای خاص کلمه و متناسب با عنوان این تحقیق، کتاب

جامع علوم قرآن قابل استفاده که ممزوج با نوآوری و تحلیل علمای مسلمان باشد هنوز متولد نشده است. در واقع آن چه نویسندگان علوم قرآن هفت قرن اول را شایسته‌ی تحسین و تکریم می‌کند، سه نکته است:

اول؛ خلق ابتدایی یک کتاب جامع تحت عنوان فضائل القرآن ابو عبید قاسم بن سلام و حرکت آغازین برای مجموع نگاری علوم قرآن؛
دوم؛ خلاقیت و توانمندی افرادی چون سید مرتضی و مکی بن ابیطالب در نگارش آثار متعدد تک‌نگاری، یا شیخ طوسی با تجمیع مباحث علوم قرآن در تفسیر و تحلیل و تبیین کارآمد آن؛

سوم؛ ورود نویسندگان سده ۴ و ۵ به مرحله‌ی نوآوری و سعی در ابتکار، خلاقیت، ترکیب، بازسازی و در نهایت تعمیق و گسترش علوم اعجاز، صرفه، محکم و متشابه، قرائت و سبب نزول است که در قرون قبل فقط حاصل داده‌های روایی بود.

متأثر از این مقطع تمدنی اسلامی، آثار و نگارش‌های علوم قرآن در این دوره، بسیار پررونق است و برخلاف تصور اولیه، در علوم قرآن هم به شدت متأثر از نگارش‌های علوم قرآن سده ۴ و ۵ هستیم. البته مسلماً ضریب تأثیر آثار مذکور، به مقدار ضریب تأثیر کتب مصطلح و جامع علوم قرآن در دوره‌های بعد که با اندیشه و فکر جامع‌نگر و با هدف طراحی یک پازل کامل و جامع در مباحث علوم قرآن نگاشته شده، نخواهد رسید. اما در هفت قرن دوم و پس از نگارش کتاب جامع زرکشی، کتاب البرهان و الاتقان در استقلال و رشد دانش علوم قرآن بیشترین جریان‌سازی را کرده‌اند. این دو کتاب، موجب تثبیت و تحکیم امر تدوین و عرضه‌ی مباحث علوم قرآن شده و این امر، تألیف مداوم آثار مختلف را در عرصه علوم قرآن زمینه‌سازی کرد. البته منابع دوران متأخر و معاصر از حیث تنوع و کمیت عناوین و موضوعات علوم قرآن نسبت به البرهان و الاتقان به شدت رو به کاهش بوده است.

ضریب تأثیر کتب مصطلح و جامع علوم قرآن در هفت قرن دوم که با اندیشه و فکر جامع‌نگر و با هدف طراحی یک مدل کامل و جامع در مباحث علوم قرآن نگاشته شده، اولین و بهترین الگوی موجود منابع جامع علوم قرآن است.

نتایج تحقیق

بررسی حاضر، حاصل تحلیل مقایسه‌ای سیر تطور نگارش‌های جامع علوم قرآن بوده که رتبه تأثیرگذاری منابع را مشخص کرده است. چرخه‌ی تحلیل داده‌های کیفی در این تحقیق عبارت است از:

تحلیل مبتنی بر استقرای تحلیلی که از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و کدگذاری با هدف الگویابی اولیه در داده‌ها، مفهوم‌سازی انجام شده و سپس با الگویابی اولیه و پیش آن، شاخص‌سازی صورت گرفت. در نهایت با تم‌سازی موضوعی و مقوله‌ای، رتبه تأثیرگذاری منابع جامع با شاخص علمی ارائه شد که دستاوردهای آن عبارتند از:

۱) یکی از دستاوردها مشخص کردن ضریب تأثیر عوامل مؤثر و جریان‌ساز و عوامل غیرمؤثر و غیر جریان‌ساز در سیر نگارش‌های علوم قرآن، بر اساس تحلیل مقایسه‌ای بین کتب جامع همه قرون است. با تمرکز بر تعداد ۷۵ مفهوم به دست آمده از مطالعه و بررسی دقیق کتاب و نویسنده و کدگذاری آن، تلاش شد با نظام منطقی، مقولات مرتبط با هم در یک محور کلی‌تر طبقه‌بندی شوند. در این قسمت ۱۱ مقوله‌ی شناسایی شده به همراه شاخص‌های قبلی انتخاب منبع جامع اصلی (جامعیت، قدمت و شهرت)، تحت پنج مقوله محوری طبقه‌بندی شده و شاخص‌های ۱۸ گانه به دست آمد و جداول آن ارائه شد. در نتیجه ۱۸ شاخص به عنوان معیار سنجش برای میزان تأثیرگذاری و جریان‌سازی مهم‌ترین منابع علوم قرآن ساماندهی شده که نتیجه‌ی آن ترسیم نمودار رتبه‌بندی ۴۶ منبع مهم علوم قرآن است.

بنابراین منابع مهم و جریان‌ساز علوم قرآن که تابحال فقط بر اساس برخی توضیحات در منابع مکتوب و با استفاده از نظر صاحب‌نظران، مقدار تأثیرگذاری آنها تعیین می‌شد (حتی انتخاب اولیه ۱۱ منبع اصلی و ۳۵ منبع معین این تحقیق هم بر اساس همان اطلاعات، به عنوان فرض اولیه در نظر گرفته شد)، اکنون بر اساس شاخص و ملاک علمی با طی کردن مراحل روشمند و هدفمند، به دور از نگاه انتزاعی و بر اساس روش‌های علمی رتبه‌بندی شده است.

۲) نکته دیگر آنکه، این تحقیق تلاش کرد میزان و عمق تأثیرگذاری عوامل مؤثر در تطور را با سیری منظم و روشمند (به دور از گفته‌ها و ذهن انتزاعی و با بررسی و مطالعه دقیق و در حدتوان همه‌جانبه‌ی نگارش و نویسنده) بیان کند. نتایج حاکی از آن است که میزان و نوع تأثیرگذاری عوامل تطور در قیاس با یکدیگر متفاوت بوده است. لذا دستاورد دیگر این است که عوامل مؤثر و جریان‌ساز و عوامل کم‌تأثیر و غیرمؤثر را در سیر تطورات کتب جامع از هم تفکیک کرده است:

- عوامل کارکرد کتاب، شخصیت فردی، محتوای کتاب، عوامل شخصیت و تخصص علمی نویسنده، شهرت نگارش و نویسنده، عوامل فرهنگی اجتماعی، عوامل اخلاقی، هم‌نشینی و تأثیرپذیری از منابع و نویسندگان قبلی در نگارش یا تأثیرگذاری نگارش بر منابع و نویسندگان بعدی، ساختار کتاب و قدمت کتاب، به ترتیب از بیشترین امتیاز ۸۴ تا ۶۳، به عنوان عوامل مؤثر با ضریب تأثیر بالا. (ده مقوله به عنوان شاخص با ضریب تأثیر بالا)؛

- جامعیت و تعداد عناوین در یک منبع، عوامل زمان و بوم جغرافیایی و عوامل زمینه‌ای، به‌ترتیب امتیاز از ۵۱ تا ۶۶، به‌عنوان عوامل با ضریب‌تأثیر متوسط. (سه مقوله به‌عنوان شاخص با ضریب‌تأثیر متوسط)؛

- تعصب فرقه‌ای و مذهبی، علاوه بر جامع‌نگاری داشتن تکنگاری، عوامل سیاسی، عوامل اقتصادی و نبود کتاب جامع اما تکنگاری یا مقدمه مهم، به‌ترتیب از ۳۰ تا ۳ امتیاز، به‌عنوان عوامل با ضریب‌تأثیر کم یا بدون‌تأثیر در نظر گرفته می‌شوند (پنج مقوله به‌عنوان ضریب‌تأثیر کم یا بدون‌تأثیر).

۳) دستاورد دیگر تحقیق، تعیین سه رتبه اول شاخص و مقوله‌های تأثیرگذار بر تطورات منابع جامع علوم قرآن بود که متعلق است به: مقوله کارکرد (۸۴ امتیاز)، تأثیر شخصیت و شأن فردی نویسنده بر نگارش (۷۹ امتیاز) و محتوای کتاب (۷۳ امتیاز). رتبه اول و سوم مربوط به هویت و اصالت متن کتاب جامع بوده و رتبه دوم مربوط به عوامل درونی نویسنده است. درنتیجه، محوری‌ترین مقوله بر اساس شاخص هویت و اصالت متن کتب جامع علوم قرآن است.

۴) در نتیجه سیر تطور نگارش‌های علوم قرآن متأثر از عوامل موجود در شخص و درون نویسنده بر اساس مبانی و پیش‌فرضها، مبانی فکری و تخصص علمی نویسندگان در سیر تاریخی نگارش علوم قرآن، مبانی کلامی و فلسفی نویسندگان، همچنین تأثیرپذیرفته از روش نویسندگان؛ منابع و اساتید نویسنده و اندیشه‌های هم‌عصران بوده‌است. از طرفی عوامل بیرونی نویسنده بر اساس اوضاع و احوال فکری و فرهنگی روزگار (مسئله و دغدغه علمی آن روزگار)، بر اساس تأثیر شهرها و مناطق جغرافیایی در ادوار مختلف تاریخی در این سیر تطور حائزاهمیت است. البته در سهم تأثیر باید گفت که تأثیرگذاری عوامل مربوط به مبانی نویسنده بیشتر از سهم تأثیر عوامل مربوط به مبادی اوست.

می‌توان ادعا کرد که این تحقیق از طریق یک روند منظم و استقرار تحلیلی؛ نظام مفهومی و شاخص‌سازی را در مورد «رتبه تأثیرگذاری منابع جامع و مهم علوم قرآن» و «عوامل مؤثر بر سیر تطور منابع جامع علوم قرآن» برای مخاطبان تخصصی رشته علوم قرآن انجام داده‌است. بدین‌ترتیب دانش‌پژوهان این رشته می‌توانند با ذکر شاخص، بیان کنند کدامین منابع جریان‌سازی بیشتری داشته و عوامل مؤثر و غیرمؤثر آن چه بوده‌است. اما رهاورد فهم این مطلب، مطالعه عمیق‌تر این منابع و همچنین تکمیل سرفصل دروس دانشگاهی رشته علوم قرآن برای بررسی تأثیرگذارترین منابع جامع علوم قرآن است. ضمن اینکه این نتایج،

کمک‌کننده به فهم جریان علم (علوم قرآن) کرده و نوع نگاه و بینش افراد را نسبت به تاریخ منابع علوم قرآن تغییر داده و تکمیل می‌کند.

کتاب‌نامه:

- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۳۹۲ق)، *مقدمه فی اصول التفسیر*، تحقیق: عدنان زرزور، کویت: دارالقرآن الکریم.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۸ق)، *مجموعه الفتاوی لشیخ الإسلام ابن تیمیه*، بیروت: دارالوفاء.
- ابن جزری، شمس‌الدین (بی‌تا)، *غایه النهایه فی طبقات القراء*، مکتبه ابن تیمیه، برجستراتر.
- ابن جزری، محمد بن محمد (بی‌تا)، *النشر فی القراءات العشر*، تحقیق علی محمد ضباع، دارالکتب العلمیه، بیروت.
- ابن جوزی، ابی‌الفرج (۱۴۰۸ق)، *فنون الافنان فی عجائب القرآن*، تحقیق محمد ابراهیم سلیم، قاهره: مکتبه ابن سینا.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ق)، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، تحقیق مهدی عبدالرزاق، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۸۰ش)، *سعد السعود*، تحقیق: مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیه، قسم احیاء التراث العربی، قم: بوستان کتاب.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق)، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، تحقیق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عقیله مکی، جمال‌الدین (۲۰۰۹م)، *الزیاده و الاحسان فی علوم القرآن*، تحقیق محمد عثمان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن قتیبیه، عبدالله بن مسلم (۱۳۸۴ش)، *تاویل مشکل القرآن*، تصحیح سیداحمد صقر، ترجمه محمد حسن بحری بیناباج، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی‌بکر (۱۴۳۶ق)، *الاعجاز القرآن الکریم*، تحقیق حسن عواد بلال العوفی، ریاض: جامعه الملک سعود.
- ابوالمعالی، خدیجه (۱۳۹۱ش)، *پژوهش کیفی از نظریه تا عمل*، تهران: علم.

- ابوشامه مقدسی، عبدالرحمن بن اسماعیل (۱۳۹۵ق)، *المرشد الوجیز الی علوم تعلق بالکتاب العزیز*، تحقیق توسط ابراهیم شمس‌الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابوعبید قاسم بن سلام (۱۴۱۵ق)، *فضائل القرآن*، تحقیق: مروان العطیه، محسن خرابه، وفاء تقی‌الدین، بیروت: دار ابن کثیر.
- اقبال، ابراهیم (۱۳۸۵ش)، *فرهنگ نامه علوم قرآن (علوم و تالیفات)*، تهران: چاپ و نشر بین‌الملل.
- بحرانی، سیدهاشم (بی‌تا)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، با مقدمه شیخ محمد مهدی آصفی، تهران: بعثت.
- بلاغی، محمد جواد (بی‌تا)، *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*، قم: مکتبه الوجدانی.
- ترشیزی، (بی‌تا)، *متشابه القرآن* (نسخه عکسی قابل دسترس در مرکز احیای میراث اسلامی قم).
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۳۶۷ق)، *البيان و التبيين*، بیروت: چاپ عبدالسلام محمد هارون.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۴۲۲ق)، *دلایل الاعجاز*، تحقیق عبدالحمید هندای، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جوزی، ابن‌قیم (بی‌تا)، *التفسیر القيم تفسیر القرآن الکریم لابن‌القسیم*، بیروت: مکتب الدراسات و البحوث العربیه.
- حارث محاسبی، حارث بن اسد (۱۳۹۱ق)، *فهم القرآن و حقیقتہ معناه*، تحقیق: حسین القوتلی، بیروت: دارالفکر.
- حیدرعلی، هومن (۱۳۷۷ش)، *تحلیل داده‌های طبقه‌ای و مدل‌های خطی لگاریتمی در پژوهش علمی*، تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۰۸ق)، *البيان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دارالزهرا.
- دانی، عثمان بن سعید (۱۴۰۴ق)، *التیسیر فی القرائات السبع*، تصحیح اوتو تریزل، بیروت: دارالکتب العربی.
- دیاری‌بیدگلی، محمدتقی (۱۳۸۷)، *درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی*، قم: دانشگاه قم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۵ق)، *مقدمه جامع التفاسیر*، تحقیق: احمد حسن فرحات، کویت: دارالدعوه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۴ق)، *تفسیر الراغب الاصفهانی*، تحقیق عادل بن علی الشدی، ریاض: دارمدار الوطن العربی.
- راوندی، قطب‌الدین (۱۳۹۴ش)، *فقه القرآن*، تحقیق: عباس بنی‌هاشمی بیدگلی، قم: منشورات امامت اهل بیت.
- رومی، فهد بن عبدالرحمان (۱۴۱۳ق)، *دراسات فی علوم القرآن الکریم*، ریاض: مکتبه التوبه.

زرزور، عدنان محمد، علوم القرآن (۱۴۰۱ق)، *مدخل الى تفسير القرآن و بيان اعجازه*، بيروت: المكتب الاسلامی.

زرقانی، محمد عبدالعظیم (بی تا)، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بيروت: دارالاحیاء التراث العربی.

زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، تحقیق یوسف عبدالرحمان مرعشلی، جمال حمدی ذهبی، و ابراهیم عبدالله کردی، بيروت: دارالعلم.

زملکانی، عبدالواحد بن عبدالکریم (۱۳۸۳ق)، *التبیان فی علم البیان المطلاع علی إعجاز القرآن*، تحقیق: أحمد مطلوب - خدیجه الحدیثی، بغداد: مطبعة العانی.

سخاوی، علی بن محمد (۱۴۱۹ق)، *جمال القراء و کمال الإقراء*، تحقیق سیف القاضی، عبدالحق عبدالدایم، بيروت: مؤسسه الكتب الثقافیة.

سیدمرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ق)، *رسائل الشریف المرتضی*، تدوین: سیدمهدی رجایی، قم: دارالقرآن الکریم.

سیدمرتضی، علی بن حسین (۱۳۸۲ش)، *الموضح عن جهه الاعجاز القرآن المعروف بالصرفه*، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم: بنیاد پژوهش های اسلامی.

سی کازبی، پل (۱۳۷۵ش)، *پایه های پژوهش در علوم رفتاری*، ترجمه دکتر حجت الله فراهانی و دکتر حمیدرضا عریضی، تهران: روان.

سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۸ق)، *معتزک الاقران فی اعجاز القرآن*، تحقیق احمد شمس الدین، بيروت: دارالکتب العلمیه.

سیوطی، جلال الدین (۱۴۲۱ق)، *الإیتقان فی علوم القرآن*، بيروت: دارالکتب العربی.

شاطبی غرناطی، ابی اسحاق ابراهیم بن موسی (۱۴۰۶ق)، *فتاوی الامام الشاطبی*، تحقیق محمد ابوالاجفان تونس: بی تا.

شاطبی غرناطی، ابی اسحاق ابراهیم بن موسی (بی تا)، *الاعتصام*، مصر: المكتبه التجاریه الکبری.

شاطبی، (بی تا)، *حرز الامانی و وجه التهانی*، قاهره: مكتبة الازهر.

صبحی صالح (۱۹۸۸م)، *مباحث فی علوم القرآن*، بيروت: دارالعلم للملایین.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تصحیح سیدهاشم رسولی و سیدفضل الله یزدی، بيروت: دارالمعرفه.

طبری، ابی جعفر محمد بن جریر (۱۴۰۸ق)، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، بيروت: دارالفکر.

طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق احمد حبیب قصیرالعاملی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

طوفی، سلیمان بن عبدالقوی (۱۳۸۸ق)، *الاکسیر فی علم التفسیر فی اصول و قواعد تفسیر القرآن الکریم*، تحقیق محمد عثمان، بیروت: دارالکتب العلمیه.

غزالی، ابو حامد (۴۰۹ق)، *جواهر القرآن و درره*، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

غزالی، ابو حامد (بی تا)، *احیاء علوم الدین*، بیروت: دارالمعرفه.

فتح‌اللهی، ابراهیم (۱۳۸۸ش)، *متدولوژی علوم قرآنی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

فخررازی، محمد بن عمر (بی تا)، *التفسیر الکبیر*، بیروت: داراحیاء التراث العرب.

فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۱۲ق)، *نهایه الایجاز فی درایه الاعجاز*، تحقیق احمد حجازی سقا، بیروت: دارالجمیل.

فلیک، اووه (۱۳۹۳ش)، *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب (۱۴۱۶ق)، *بصائر ذوی التمیز فی لطائف الکتاب العزیز*، تحقیق: محمد علی النجار، قاهره: جمهوری مصر العربیه.

فیض کاشانی، محسن (۱۴۱۶ق)، *التفسیر الصافی*، تحقیق حسین اعلمی، قم: دارالمرتضی.

فیضی، کامران و سرکیسیان، آلفرد (۱۳۸۷ش)، «تجزیه و تحلیل معیارهای کیفیت در روش‌های تحقیق کیفی»، *فصلنامه مطالعات جهانگردی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۸.

قرطبی، محمد بن احمد (بی تا)، *الجامع لاحکام القرآن*، بیروت: دارالعلمیه.

کافیجی، محمد بن سلیمان (۱۴۱۰ق)، *التیسیر فی قواعد التفسیر*، تحقیق ناصر بن محمد مطرودی، دمشق: دارالقلم.

گلشنی، علیرضا و قانیدی، محمدرضا (۱۳۹۱ش)، روش تلفیقی؛ «برآیند نقد روش‌های کمی و کیفی»، *فصلنامه روشها و مدل‌های روانشناختی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم،

ش ۹.

محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۹۵ش)، *روش تحقیق کیفی در مکاتب تفسیری (زمینه و کاربرد)*، تهران: اطلاعات.

محمدپور، احمد (۱۳۹۲ش)، *روش تحقیق کیفی (ضد روش)*، تهران: جامعه شناسان.

معرفت، حامد (۱۳۹۶ش)، *دانشنامه علوم قرآن*، تحت نظر علی اکبر رشاد، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

معرفت، محمدهادی (بی تا)، *التمهید فی علوم القرآن*، قم: موسسه التمهید.

مکی بن ابیطالب، ابو محمد (۱۴۰۰ق)، *الایضاح لناسخ القرآن و منسوخه و معرفه اصوله و اختلاف الناس فيه*، تحقیق احمد حسن فرحات، جده: دارالمناره.

مکی بن ابیطالب، ابو محمد (۱۴۰۷ق)، *الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها*، تحقیق محی الدین رمضان، تهران: موسسه الرساله.

مکی بن ابیطالب، ابو محمد (۱۴۲۳ق)، *الابانه عن معانی القرائات*، تحقیق فرغلی سید عرباوی، بیروت: ناشرون.

مهدوی راد، محمد علی (۱۳۸۴ش)، *سیر نگارش های علوم قرآنی*، مهدوی راد، تهران: هستی نما.

میلر، دلبرت چارلز (۱۳۸۰ش)، *راهنمای سنجش و تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران: نشر نی.

واحدی نیشابوری، ابوالحسن علی (۱۴۲۷ق)، *اسباب النزول*، تحقیق ولید الزکی، بیروت: المكتبه العصریه.